Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
Вип. 14. 2010. С. 16–75.

ПРОБЛЕМИ. ГІПОТЕЗИ. УЗАГАЛЬНЕННЯ

Олександр СИТНИК,
Руслан КОРОПЕЦЬКИЙ

ПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА КУЛИЧІВКА: КУЛЬТУРНИЙ ШАР IV

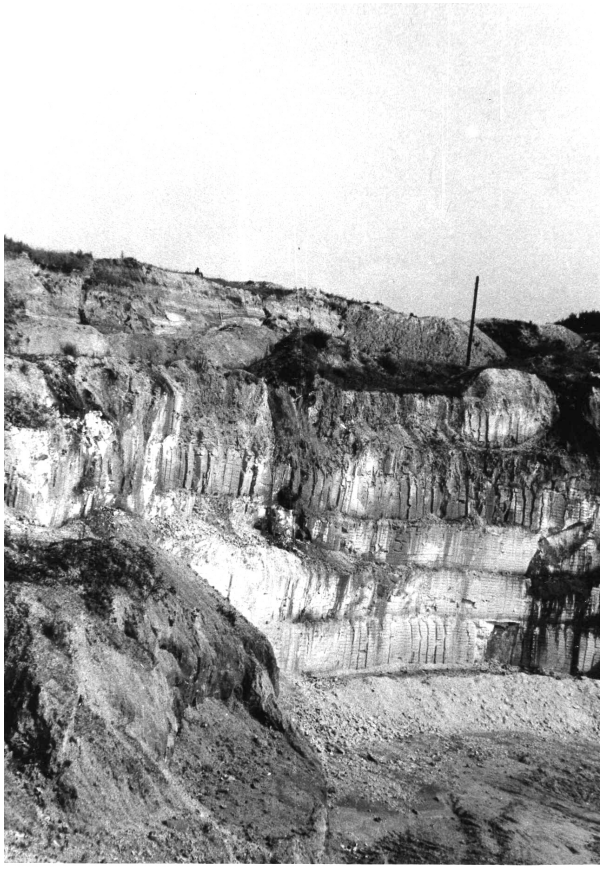

Рис. 1. Куличівка, 1974 р. Загальний вигляд кар'єру з видобутку писальної крейди. У верхній частині – плейстоценові відклади з культурними шарами (фото В. Савича)
Fig. 1. Koulychivka, 1974. General view on the chalk carrier. Pleistocene geological horizons with cultural layers are on the upper part (photo made by V. Savych)

Куличівка (Кременець I) здавна привертала до себе посилену увагу дослідників. Особливо загострилось зацікавлення в останні десятиліття, коли назріла проблема переходу від середнього до верхнього палеоліту. Але Куличівка відрізняється ще однією особливістю. Це єдина у Східній Європі пам'ятка т. зв. "богунісьєну" – початкової верхньопалеолітичної індустрії з постлевалуазькою технологією продукування видовжених трикутних вістер. Більшість провідних європейських спеціалістів підтримують думку, що Куличівка генетично пов'язана з Богуніце, але конкретні вияви цих зв'язків невідомі, оскільки багато питань кременецької технології залишаються недостатньо висвітленими в науковій літературі.

Стосовно верхніх культурних горизонтів (I–III) дискусія зосереджується на визначенні їхньої хронологічної позиції та культурної приналежності. Головна ж проблема IV шару пов'язана з самою правомірністю виділення його у якості окремого поселенського горизонту. Цьому питанню і присвячена наша стаття.

Верхньопалеолітична пам'ятка Кременець I розташована на горі Куличівка, в околицях м. Кременець – райцентру Тернопільської області. Географічно – це межа Малого Полісся та Подільського плато, один з північних відрогів західної частини Кременецьких гір. Район відзначається складною геологічною структурою. Підвищений рельєф має сліди інтенсивного розмиву та перерізаний численними ярами. Круті схили творять уступи різної висоти. Верхні рівні пов'язані з міоценовими вапняками, що складають вершини Кременецького кряжу, нижні – з крейдовими відкладами (біла писальна крейда). Саме крейдові породи формують основу площадки, на якій міститься стоянка [Иванова, Ренгартен, 1975, с. 52–53].

Розріз відслонення писальної крейди на горі Куличівка, в кар'єрі заводу з видобутку крейди є одним з найкраще вивчених (рис. 1). Тут потужність крейдових відкладів складає 50 м, з яких 30–33 м належать до верхньої частини турону, а решта – до коньяку. Ще в 1930-х роках стало відомо, що нижня частина турону сягає тут 40–50 м [Samsonowicz, 1938]. За

даними С. Коцюбинського і В. Гинди, у частині відслоненої товщі містяться різні види вимерлої фауни (Inoceramus та ін.). Тут працював також С. Пастернак (1959), який визначив серію викопних організмів у писальній крейді кар'єру Кременця [Пастернак, 1959][*].

Стоянку Кременець I відкрив у 1937 р. О. Цинкаловський, який зібрав на горі Куличівка (в ур. Куньов) велику колекцію сильнопатинованих крем'яних пластин. Він інтерпретував відкриту стоянку як оріньяцьку пам'ятку періоду "*молодшого палеоліту"* [Cynkałowski, 1961, s. 12].

Рис. 2. Куличівка, 1974 р. Профіль плейстоценових відкладів в нижній частині схилу гори. Рівень залягання культурних шарів I та II. Нижче – рештки горохівського (еем) грунту з оберненою стратиграфією (фото В. Савича)
Fig. 2. Koulychivka, 1974. Profile of Pleistocene deposits in the lower part of mountains slope. Level of deposition of cultural layers I and II. Remains of Horohiv (Eem) fossil soil with reverse stratigraphy are below (photo made by V. Savych)

У 1948 р. Куличівка була обстежена Дубно-Кременецькою палеолітичною експедицією під керівництвом М. Рудинського. У своїй статті М. Рудинський фактично підтверджує думку О. Цинкаловського щодо віку пам'ятки, зараховуючи її до *"верхньопалеолітичних виявів, можливо, раннього часу"* [Рудинський, 1952, с. 143].

Стаціонарні археологічні розкопки на Куличівці почалися лише у 1968 р. Вони мали насамперед рятувальний характер, оскільки територія пам'ятки зазнавала руйнувань внаслідок земляних робіт, які здійснювала Кременецька фабрика госппобуттоварів (кар'єром з видобутку крейди). Проводила розкопки археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В. Савича. Роботи тривали понад двадцять років (з 1968 по 1989 роки). За цей час на території чотирьох розкопів (I–IV) загальною площею біля 3000 м^2 виявлено більше 600 тис. артефактів, переважно верхньопалеолітичної доби [Ситник, 1998]. На пам'ятці зафіксовано

[*] До речі, шматки т.зв. вохри у культурних шарах стоянки палеоліту Куличівки є наслідком формування крейдових утворень. Малоймовірно, щоб первісна людина використовувала таку велику кількість гідроокислів заліза. Швидше за все, вохра у плейстоценових відкладах Куличівки є звичайним природним продуктом звітрення вапнякових скельних утворень у верхній частині гори.

шість культурних шарів: ранньоскіфського часу (VII–VI ст. до н.е.), комарівської культури (XVI–XIII ст. до н.е.) та чотири верхньопалеолітичних шари (рис. 5). Геологічні дослідження на пам'ятці проводились І. Івановою (1969; 1972–1974) та А. Богуцьким (практично усі роки досліджень). За результатами перших років розкопок В. Савич виокремив два верхньопалеолітичних культурних шари [Богуцкий, Савич, Татаринов, 1974, с. 144; Савич, 1975, с. 41; 1975а, с. 15] (рис. 2). Третій виявлений дослідником у 1979 р. у центральній частині мису Куличівки [Савич, 1980, с. 3]. Найнижчий – четвертий – знаходився лише у розкопі IV, він не знайшов відображення у науковій літературі; відомості про нього є лише у звітах В. Савича [Савич, 1986, с. 3, 6–25, 107–143; 1987, с. 3].

Зазначені верхньопалеолітичні культурні шари простежуються не на усій території пам'ятки, їхня потужність нестабільна. Ці фактори ускладнюють створення єдиної стратиграфічної схеми для пам'ятки [Богуцький, Ситник, 2001]. Додаткова проблема полягає у тому, що професійні геологічні інтерпретації (зокрема, І. Іванової) були зроблені до виділення III та IV культурних шарів і орієнтовані на двочленний поділ верхньопалеолітичного комплексу. Існує лише один стратиграфічний опис, у якому показане послідовне розташування усіх верхньопалеолітичних шарів (розріз східної стінки розкопу IV, 1–21). Він міститься у звіті за 1984–85 роки. Нижче подається витяг з цього опису:

0–0,60 м – сірий підзолистий ґрунт (культурний шар поселень комарівської культури та культури ранньоскіфського часу);

0,60–1,0 м – темно-коричневі грудкуваті суглинки буро-каштанового забарвлення (пізньопалеолітичне поселення культурного шару I);

1,0–2,0 м – світло-коричневі суглинки жовтуватого забарвлення (пізньопалеолітичне поселення культурного шару II);

2,0–2,68 м – залишки темно-коричневого викопного ґрунту паудорфського віку (пізньопалеолітичне поселення культурного шару III);

2,68–3,05 м – темно-коричневий смугастий пісок;

3,05–3,50 м – пачка смугастих суглинків з лінзами та прошарками світло-сірого і червоного піску (пізньопалеолітичне поселення культурного шару IV) [Савич, 1986, с. 144, рис. 1] (рис. 5).

Ще раз наголосимо на унікальності та важливості описаного розрізу, оскільки він показує чітку картину залягання усіх геологічних горизонтів в одному профілі та пов'язаних з ними культурних шарів. Така чіткість не характерна для стратиграфії цієї пам'ятки на загал, про що буде вестись мова нижче. Геологічні шари Куличівки відображають усю складність місцевих процесів ґрунтоутворення [Ситник та ін., 2007]. Потужність певних горизонтів може змінюватись аж до їхнього повного "зникнення", інші прошарки являють собою "суміш" різночасових ґрунтів, утворену ерозійними процесами. Про такі характеристики пам'ятки неодноразово згадували геологи, які на ній працювали (І. Іванова, А. Богуцький).

Погляди В. Савича щодо інтерпретації цього палеолітичного горизонту Куличівки також мали неоднозначний характер [Коропецький, 2004, 2005, 2006]. У 1984 р. він подає інформацію про відкриття IV культурного шару, але вона залишається на рівні польових звітів [Савич, 1986, с. 2–25] та одної короткої згадки в "Археологических открытиях" [Савич, 1986а, с. 302]. Згодом у останніх підсумовуючих статтях дослідник не згадує про IV шар, але водночас не заперечує його існування [Савич, 1987а; 1995]. Виникла проблема взагалі існування четвертого культурного горизонту як такого. Більшість наступних дослідників обходять її увагою, або згадують побіжно. В узагальнюючих наукових працях палеолітична стоянка Куличівка часто фігурує як тришарова [Аникович, 1991, 1994; Аникович и др., 2007; Stepanchuk, Cohen, 2000–2001], чи навіть двошарова [Рогачев, Аникович, 1984, с. 187].

На перший погляд видається, що проблему IV шару легко вирішити. Збірка досить невелика кількісно (у порівнянні з іншими культурними шарами цієї пам'ятки), матеріали розташовані компактно на ділянці з чіткою (з точки зору В. Савича) стратиграфією (рис. 5). Але при більш детальному підході картина набагато складніша. В першу чергу, це стосується стратиграфічних умов залягання культурного шару. Як і частина шарів II та III, він міститься,

вірогідно, у соліфлюкційно деформованій пачці. Він також не відокремлений від третього культурного шару стерильним прошарком (хоч на профілі відкладів, за В. Савичем, поміж третім і четвертим шарами знаходиться прошарок темно-коричневого смугастого піску 35–40 см товщиною). Усе це робить виокремлення четвертого шару сумнівним. Це, очевидно, згодом зрозумів і В. Савич.

Рис. 3. Куличівка, 1983 р. Розкоп IV. Рівень культурного шару III (фото В. Савича)
Fig. 3. Koulychivka, 1983. Excavated area IV. Level of cultural layer III (photo made by V. Savych)

Розкопки 1984 р. є фактично завершальним етапом дослідження південно-східної ділянки розкопу IV площею у 200 м^2, розпочатого у 1981 р. (рис. 3; 4). Саме тут виявлено верхньопалеолітичний культурний шар IV. Стратиграфічно він пов'язується із *"нижньою частиною пачки смугастих світло-коричневих та темно-коричневих суглинків з тонкими (5–15 см) прошарками світло-сірого та червоного піску на глибині 2,73–2,90 м, підстеленої шаром твердої окальцинованої темно-коричневої глини"* [Савич, 1986, с. 3]. Помітно, що цей ґрунтовий горизонт за описом дуже подібний до верств, у яких виявлено культурний шар III.

Потрібно також наголосити, що четвертий культурний шар не був виявлений на інших ділянках розкопів ні до, ні після 1984 р. (хоч дослідження на прилеглих розкопах велися до 1989 р.). Вірогідно, існування четвертого культурного шару було гіпотезою, яку не підтвердили наступні дослідження. Можна припустити, що цей "культурний горизонт" утворився внаслідок "опускання" артефактів унаслідок процесів соліфлюкції на нижчий стратиграфічний рівень, ніж попередньо визначений В. Савичем "материк". Непряме підтвердження такої гіпотези може дати аналіз планіграфії ділянки 1984 р. (рис. 6). На плані простежується декілька скупчень крем'яних виробів, одне з яких (у північно-західній частині розкопу, квадрати А–Б – 14–17) врізається у стінку і за усіма ознаками повинно б мати продовження на сусідній ділянці (розкоп I – розкопаний ще у 1976 та 1979 роках). Натомість жодних слідів матеріалів IV шару в

той час тут не виявлено. Щоправда необхідно зазначити, що ця ділянка вивчалась В. Савичем дещо незвичним способом – у два етапи. На першому – в 1976 р. він пише про наявність тут лише двох палеолітичних шарів (вказуючи, що вивчення ділянки закінчено!), натомість у 1979 р. вперше фіксує рештки III пізньопалеолітичного шару, який відтоді називає найнижчим. Цікаво, що власне колекція III-го шару 1979 р. з розкопу I, який зі східного боку межує з розкопом IV і переходить в четвертий культурний шар, стала предметом деталізованого дослідження В. Степанчука і В. Коена [Stepanchuk, Cohen, 2000–2001].

Рис. 4. Куличівка, 1983 р. Культурний шар III. Рештки вогнища і скупчення кременів (фото В. Савича)
Fig. 4. Koulychivka, 1983. Cultural layer III. Remains of hearth and concentration of flint artifacts (photo made by V. Savych)

Тобто, це фактично один і той же геологічний горизонт, який в розкопі IV називається четвертим культурним шаром, а в сусідньому розкопі I – третім. Щоправда, в розкопі IV цей горизонт потужніший і, за висновками В. Савича, поділений стерильним прошарком (поміж культурними шарами III і IV).

За логікою планіграфії скупчення решток IV-го шару (рис. 6) не могло різко (наполовину) обірватись на межі розкопу IV. Воно, безсумнівно, поширювалося на сусідній розкоп, але тут дістало уже статус шару III. Отже, робимо однозначний висновок, що шар IV – нижній геологічний горизонт соліфлюкційної пачки відкладів з перевідкладеним археологічним комплексом, швидше за усе, єдиного III-го культурного шару.

Це припущення частково підтверджують нові польові дослідження стоянки, проведені у 2004 р. [Ситник, 2005]. Невеликий розвідковий шурф розмірами 4,5 м^2 прирізано до кута розкопів 1979 та 1981–1984 років (рис. 5). Тут виявлено серію горизонтів залягання крем'яних артефактів, які можна умовно корелювати з усіма пізньопалеолітичними горизонтами, виділеними В. Савичем. Матеріали, що співвідносяться з III та IV шарами, знаходяться у

одному порушеному горизонті, що має досить складну структуру. Геолог А. Богуцький описує його наступним чином: *"...строкато забарвлена пачка, шарувата, уся плікативно деформована, з перешаруванням пісків. Колір пачки строкатий світло-сірий, голубувато-сірий, іржаво-бурий, місцями світло-коричневий. У нижній частині пачка омарганцьована, чорного кольору ... у нижній частині цієї пачки також переважав пилуватий матеріал, дуже подібний до описаного у попередній товщі. Генетично – це делювіально-соліфлюкційна пачка…"* [Ситник та ін., 2007, с. 198–206]. Отже, про жодні стерильні прошарки між культурними горизонтами не може бути мови, а на дистрибуцію артефактів значно вплинули природні процеси. Мала частка мікровідходів у збірці також вказує на порушення культурних горизонтів.

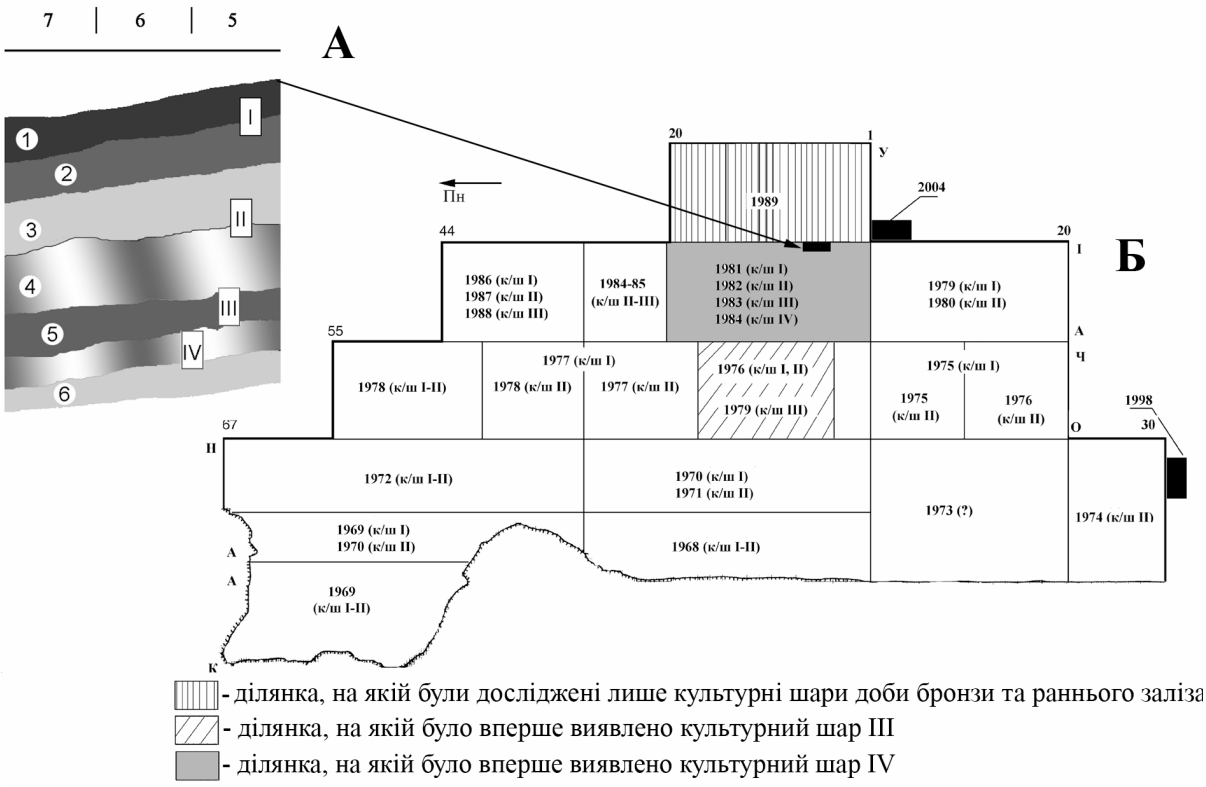

Рис. 5. Куличівка. А – профіль східної стінки розкопу IV: 1–2 – сучасний ґрунт (горизонти А та В); 3 – верхній горизонт верхньоплейстоценових лесів; 4 – делювіально-соліфлюкційні відклади; 5 – перевідкладені рештки дубнівського (брянського, штілфрід В) викопного ґрунту; 6 – перевідкладений пісок. I–IV – культурні шари доби палеоліту (за В. Савичем). Б – план розкопів В. Савича. Чорним кольором відзначені місця шурфів експедиції О. Ситника в 1998 та 2004 роках.
Fig. 5. Koulychivka. A – profile of eastern wall of excavated area IV. 1–2 – modern soil (horizons A and B); 3 – upper horizon of Upper Pleistocene loess; 4 – diluvia-solifluctional deposits; 5 – re-deposited remains of Dubno (Briansk, Shtilfrid B) fossil soil; 6 – re-deposited sands. I–IV – Paleolithic cultural layers (by V. Savych). B – plan of the area, excavated by expedition led by V. Savych. Places of trenches, explored by O. Sytnyk's expedition in 1998 and 2004 are marked by black colour

Існує також думка Андрія Богуцького, що на Куличівці представлений єдиний палеолітичний культурний шар, зруйнований післядубнівськими (штілфрід В) ерозійно-соліфлюкційними процесами і розтягнутий на різні рівні неінсітних відкладів [Ситник та ін., 2007, с. 213].

Однак, не дивлячись на сумнівний характер окремого четвертого шару Куличівки, ми вважаємо доцільним проаналізувати представлену збірку артефактів під кутом зору техніко-типологічного методу. Уже сам факт простого вичленення найнижчого геологічного рівня залягання палеолітичних матеріалів є цінним джерелом для культурно-історичних

реконструкцій часу і умов первісного заселення пагорбу. Припускаємо, що матеріали перевідкладені і частково змішані; припускаємо, що існувало кілька етапів/періодів заселення і проживання тут первісних людей, проте з археологічної точки зору найважливішим є визначення одно- чи різнокультурного характеру представлених матеріалів. Якщо ж матеріали мають різний культурний вияв, то яке його походження? Чи це еклектична культура одного традиційного технокомплексу, чи різні культури різних груп поселенців, що періодично заселяли гору Куличівку (наприклад, існує думка, що в нижніх шарах Куличівки поєднуються традиції плаского і об'ємного розщеплення – вістрійного левалуа і призматичного, а в типології – культури богунісьєну, оріньяку, гравету і навіть селету).

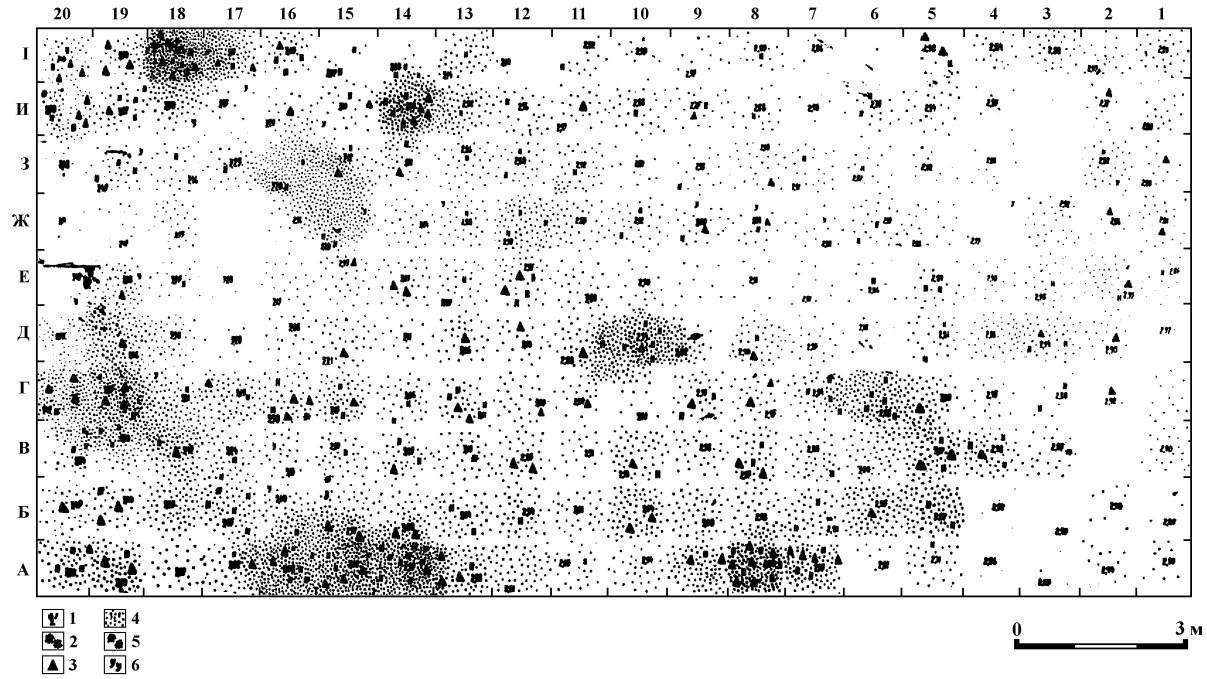

Рис. 6. Куличівка. Розкоп IV (дослідження 1984 року). Пізньопалеолітичне поселення культурного шару IV. План розташування культурних залишків (за: Савич, 1986, с. 145, рис. II). Умовні позначення: 1 – фрагменти кісток тварин; 2 – нуклеуси; 3 – крем'яні знаряддя; 4 – крем'яні відщепи, пластини та їх фрагменти, уламки; 5 – вохра; 6 – вуглики перепаленого дерева та кісток

Fig. 6. Koulychivka. Excavated area IV (explored in 1984). Site of Upper Paleolithic cultural layer IV. Plan of location of cultural remains (by: Савич, 1986, с. 145, рис. II)

Зрозуміло, що відповісти на усі ці питання досить важко на сучасному рівні розвитку палеолітичної науки, тим більше, що ми не можемо залучити дані природничих наук; не маємо навіть достовірних радіовуглецевих датувань. Водночас питання Куличівки давно назріли і їх необхідно вирішувати. Вважаємо, що деталізований аналіз основних категорій представлених артефактів – нуклеусів, виробів з вторинною обробкою, вістер та пластин – у якійсь мірі стратиграфічно вичленованого (закритого) комплексу невеликого розкопу дасть можливість ближче підійти до розв'язання поставлених проблем.

Характеристика крем'яного комплексу шару IV за В. Савичем

Збірка крем'яних артефактів складала 11728 екз. На ділянці шару IV виявлено також невелику кількість кісткових решток (домінують залишки мамонта та дикого коня; менше – північного оленя) поганого стану збереження та кілька грудок різнокольорової вохри. Жодних об'єктів не зафіксовано.

До складу колекції входили наступні групи артефактів: необроблені крем'яні жовна (17 екз./0,1 %) нуклеуси та фрагменти нуклеусів (280 екз./2,4 %), сколи без вторинної обробки

(11255 екз./96 %), знаряддя (176 екз./1,5 %). Нижче подаємо коротку характеристику збірки за звітом В. Савича та основні висновки дослідника щодо інтерпретації матеріалу [Савич, 1986].

Нуклеуси та фрагменти нуклеусів. До цієї групи включено нуклеуси усіх стадій розщеплення – від заготовок з двома-трьома негативами до повністю спрацьованих жовен. Домінують односторонні двоплощадкові сплощені ядрища для зняття пластин (рідше відщепів) (84 екз.). Розмір – від 45 до 100 мм, площадки розташовані симетрично. Значно менше аморфних (44 екз.), однобічних підпризматичних (25 екз.) та дископодібних (16 екз.). Останню групу В. Савич розглядає як архаїчний (пізньомустьєрський) компонент у збірці [Савич, 1986, с. 11]. Кількома екземплярами представлені багатогранні ядрища (8 екз.) та пренуклеуси (7).

Сколи. Включають пластини (1706 екз.), середні розміри яких становлять 6,8×2,0×0,6 см, та відщепи і відходи (9500 екз.), середні розміри яких складають 3,5×3×1 см.

У групі пластин переважну більшість становлять фрагменти (981 екз.) – трикутні чи трапецієподібні в перетині, прямі або трохи вигнуті у профілі, огранка спинок паралельна. Відсоток базальних, медіальних та термінальних фрагментів майже однаковий. Цілих пластин – 725 екз. Більшість артефактів цієї групи мають мікроударні площадки (484 екз.), у решти площадки розташовані під прямим чи тупим кутом до вентральної поверхні виробів (125 екз.) та підправлені пізньомустьєрською технікою (119 екз.).

Опис відщепів та відходів у звіті В. Савича повністю відсутній. Натомість окремо розглянуто такі категорії, як ребристі сколи (18 екз.), різцеві сколи (18 екз.) та сколи ударних площадок нуклеусів (13 екз.).

Знаряддя. У якості заготовок для знарядь переважають пластини та фрагменти пластин, рідше зустрічаються відщепи, уламки сколів та нуклеусів. У колекції знарядь (з ділянки 1984 р.) домінують скребки (58 екз.), більшість з яких виготовлені на відщепах. Робочий край у цих виробів переважно заокруглений (50 % збірки), менше скребків з прямим, скошеним або дугастим краєм. Необхідно відзначити наявність 3 високих масивних скребків кареноїдного типу.

Другу за чисельністю групу складають ретушовані пластини (38 екз.) та відщепи (26 екз.). Різців у колекції налічується 19 екз. Заготовками для них служили також переважно відщепи. Майже усі різці шару IV належать до типу кутових (14 екз.), також зафіксовано три бічні та один серединний. Один різець В. Савич відносить до особливого типу. Судячи з короткого опису та рисунку, його можна віднести до багатофасеткових.

Група виїмчастих знарядь включає 13 пластин та 5 відщепів. Менше представлені скреблоподібні знаряддя (9 екз.), що виготовлені на масивних відщепах та уламках, з дугастим (рідше прямим) робочим краєм. Поодинокими екземплярами представлені вістря, тронковані пластини, сколи з підтескою. Дослідник відзначає присутність у збірці одного розтирача, виготовленого з каменю-пісковику та рубилоподібного знаряддя. Останнє мало мигдалеподібну форму, розмір 105×65×45 мм, гострий кінець носив сліди двобічної підтески. Мусимо відзначити, що серед ілюстрацій до звіту зображення цього рубила відсутнє.

В. Савич відзначає техніко-типологічну специфіку цієї колекції на тлі матеріалів інших культурних шарів стоянки. Він наголошує на присутності архаїчних рис, які проявляються у техніці розщеплення кременю та типологічному складі крем'яного інвентарю, зокрема, наявність нуклеусів та сколів пізньомустьєрського типу та знарядь (скребел, гостроконечників) з мустьєрською ретушшю. Відзначимо, що подібним чином дослідник характеризує усі три нижніх шари стоянки (IV–II), протиставляючи їм лише перший шар.

Класифікація крем'яного комплексу IV-го шару, проведена авторами.

На теперішній час частина колекції так зв. верхньопалеолітичного культурного шару IV з ділянки 1984 р. перебуває у фондах Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Вона нараховує близько 8,5 тис. предметів (фото 12; 13). Решта матеріалів була, ймовірно, передана В. Савичем до регіональних музеїв або ж згубилася за невідомих причин. Співставлення наявних матеріалів та знахідок, зазначених у колекційному описі, показало, що більша частина нуклеусів, знарядь праці та заготовок потрапили до збірки інституту. Таким чином, аналіз матеріалів шару IV, що проведений на основі цієї колекції, є цілком коректним,

оскільки головні культуровизначальні компоненти в ній присутні. Візуально комплекс сприймається як гомогенний (хоч і перевідкладений). Опосередковане підтвердження цьому – скупчення артефактів на плані і наявність слідів вогнищ.

Сировина

Кремінь куличівської індустрії має місцеве походження. Це широко відомий "волинський" крейдовий кремінь туронських відкладів. Виходи блоків сировини простежуються безпосередньо у відслоненнях північного уступу гори Куличівки. Тобто, мешканці поселення брали конкреції сировини за 100–300 м від фактичного місця розщеплення.

Домінування цього матеріалу є характерним для усіх шарів стоянки. Розташування покладів високоякісної сировини на місці самого стійбища, ймовірно, мало важливе значення і наклало відбиток на техніку кременеобробки загалом. Колір сировини переважно чорний, темно-коричневий або сіро-чорний, смугастий; зрідка – світло-коричневий, медовий або світло-сірий. Більша частина жовен має тонку силікатну кірку, іноді – товсті вапнякові нарости.

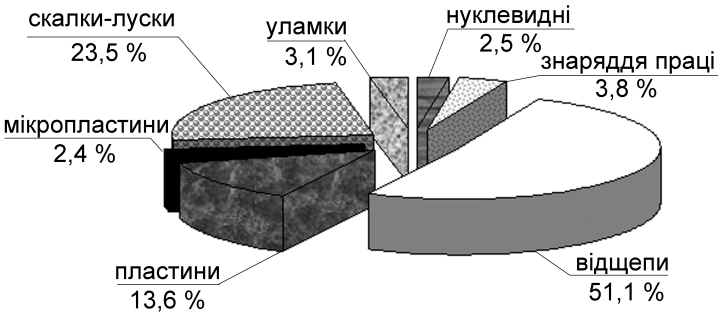

Рис. 7. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Діаграма розподілу культурних решток за основними категоріями
Fig. 7. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Diagram of division of cultural layers by the general categories

Патиновані вироби зустрічаються у дуже малій кількості (не більше 2 %), але всі вони мають досить високий коефіцієнт патинування (густою біло-блакитною патиною вкрито від 2/3 від усієї поверхні артефакту). Вироби з густою патиною можуть належати до іншого культурного горизонту. Використання окремих таких кременів, підібраних поселенцями на місці залишеного раніше табору, – звичайне явище багатошарових стоянок на схилі плато. На багатьох таких артефактах помітна "свіжіша" вторинна обробка – наслідок реутилізації сколів попередньої індустрії.

Сліди окальцинування, озалізнення, механічних пошкоджень та обкатування виробів також майже відсутні. Це дозволяє припустити, що захоронення крем'яного матеріалу IV шару на цій ділянці відбулось більш-менш рівномірно, і вони не зазнали значних силових впливів, хоч усі артефакти мають легкі сліди полірування, які виникають від взаємодії з супіщаним субстратом.

Загальна колекція поділена на такі категорії:

нуклеподібні – 208 / 4,2% (*пренуклеуси – 34 / 0,4 %*; нуклеуси – 72 / 0,8%*; нуклеподібні уламки 102 / 1,2 %**);

знаряддя праці – 313 / 3,4%;

відщепи – 4293 / 50,7% (цілі – 2833 / 33,4; фрагменти – 1460 / 17,3%*);*

пластини – 1159 / 13,7%;

мікропластини – 208 / 4,2%;

скалки-луски – 2012 / 23,8%;

уламки – 270 / 3,2 %.

Всього: 8463 екз. (рис. 7).

В подальшому кожна з категорій поділяється на низку супідрядних таксонів.

У порівнянні з визначенням В. Савича [Савич, 1986] кількість нуклеусів у колекції, що збереглась, менша (оскільки менша загальна аналізована колекція), зате більше знарядь, що

*Відсоток на рівні усієї колекції артефактів

пояснюється залученням до цієї категорії усіх трикутних вістер (86 екз.), які В. Савич не вважав за знаряддя. Тому відсоток знарядь у нас в 2,3 рази вищий (3,4 % проти 1,5 %). Відсоток пластин в цілому приблизно однаковий – в межах 14 %, але ми не включали в цю категорію мікропластинок і знарядь на пластинах, що разом буде становити до 20 %.

Порівнюючи висновки В. Степанчука і В. Коена щодо складу колекції III-го шару Куличівки (1979 р. – Тернопільський краєзнавчий музей, 6408 кременів), можна дійти висновку про суттєві відмінності поміж цими технокомплексами. У III-ому шарі нуклеподібні складають 2,7 % проти 4,2 % (IV-й шар), з них нуклеуси – 1,6 % проти 0,8 % (IV-й шар), знаряддя праці – 2,4 % проти 3,4 % (IV-й шар), пластини 20,7 % проти 13,7 % (IV-й шар, без мікропластинок), відщепи – 44,6 % проти 50,7 % (IV-й шар), скалки-луски – 27,7 % проти 23,8 % [Stepanchuk, Cohen, 2000–2001, p. 77–78]. Ці відмінності продиктовані як об'єктивними моментами (наприклад, в обох випадках колекції неповні, походять зі штучно обмежених ділянок, функційне призначення яких могло бути різним), так і суб'єктивними (невідомо, наскільки "чисто" в стратиграфічному та планіграфічному аспектах відібрані ці колекції і, зрозуміло, наскільки співпадає наша методика підрахунків з методами вищезгаданих дослідників III-го шару).

Ще інші показники розподілу колекції стоянки Брно-Богуніце (2002 р., невеликі ділянки розкопу з нижнього палеогрунту). Із загальної кількості розкопаних матеріалів (1649 екз.) визначені нуклеуси – 77 / 4,7 %; знаряддя праці – 119 / 7,2 %; відщепи і пластини – 1031 / 62,5 %; скалки-луски – 380 / 23,0 %; інше – 10 % [Škrdla, Tostevin, 2005, s. 40].

НУКЛЕПОДІБНІ – 208 екз. (рис. 8).

Пренуклеуси – 34 екз.

В загальних рисах нуклеуси IV-го шару досить різнорідні, але водночас в технічному аспекті становлять єдиний комплекс. Зважаючи на велику кількість сировини, категорію нуклеподібних репрезентують ядрища різного характеру, різного ступеня розщеплення, стану збереження тощо. Саме завдяки багатству сировинних запасів можемо спостерігати різні варіанти пренуклеусів – від невеличких жовен яйцеподібного вигляду до величезних бул аморфного типу (до 3–4 кг ваги). У більшості випадків маємо сформовану лише одну площадку (кількома зняттями), з якої зроблено кілька пробних невеликих знять. Багато таких уламків-фрагментів крем'яної породи, розщепленої під дією природних агентів. На цих фрагментах також виділені окремі зони ударних площадок.

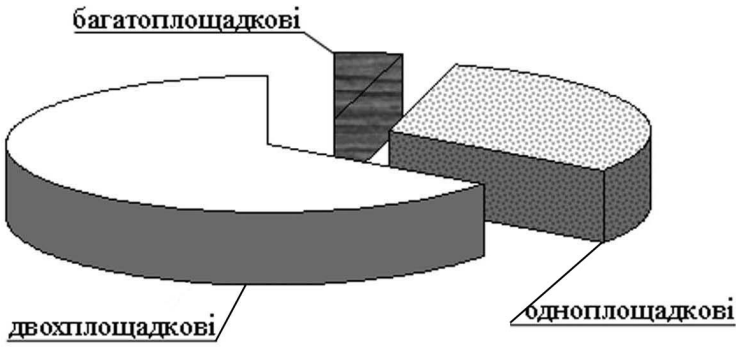

Рис. 8. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Діаграма розподілу нуклеусів за кількістю площадок

Fig. 8. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Diagram of division of cores by amount of striking platform

Вихідною формою сировини для пренуклеусів, як і для більшості пам'яток, розміщених поблизу багатих виходів кременю, слугували гострокутні, іноді досить крупногабаритні конкреції, а також гальки-жовна кременю. Сировина у технічному аспекті напрочуд доброякісна, тому, очевидно, інші породи каменю не використовувались. Площадки пренуклеусів утворювались поперечними ударами, що залишали після себе крупні широкі негативи сколів, націлених здебільшого з поверхні розщеплення на зворотній бік. Кут розколювання від 55° до 90° при середньому значенні 70°.

Для утворення пренуклеусів необхідно відбити тільки один із поперечних торців, щоб сформувалась зручна ударна площадка. Однак досить часто оброблявся тил і ребро ядрища для вирівнювання бокових сторін. За Є. Гирею, різниця між пренуклеусом і власне нуклеусом

верхньопалеолітичних індустрій полягає у наявності хоч би одного негатива пластинчастого характеру [Гиря, 1997, с. 128].

Нуклеподібні уламки – 102 екз.

Являють собою переважно фрагментовані ядрища (менші частини), або ж знову-таки уламки породи з кількома "пробними" зняттями у більшості безсистемного характеру. Багато також природно фрагментованих невеликих уламків сировини, які могли походити як від нуклеусів, так і від масивних сколів чи природних конкрецій.

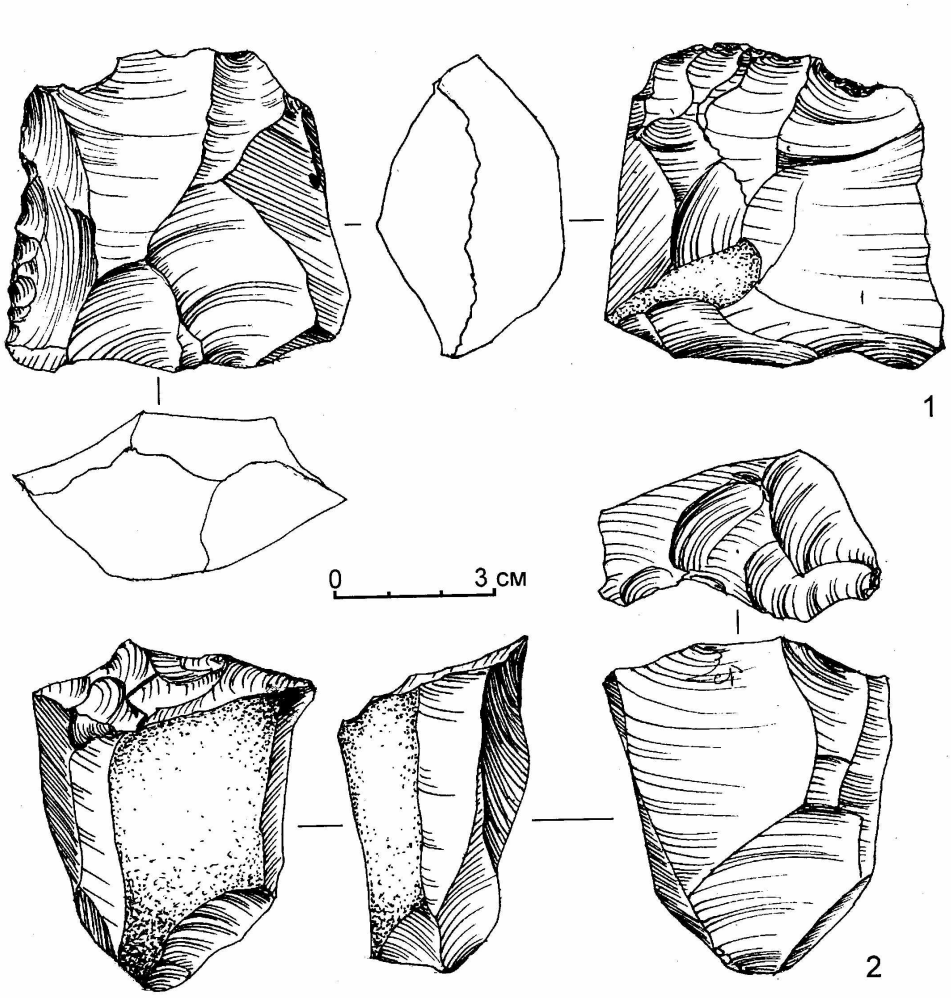

Рис. 9. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Нуклеуси
Fig. 9. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Cores

Нуклеуси – 72 екз.

Класифікуємо їх за формою, пропорціями, але найперше за технічними характеристиками – кількістю ударних площадок, напрямом розщеплення, кількістю робочих площин і їх взаєморозміщенням. Важливе значення мають особливості підправки ударних площадок (фото 12).

Доцільно спершу поділити ядрища за станом використання – початкової стадії, середньої і кінцевої (спрацьовані до краю нуклеуси), але оскільки у нашій колекції лише 2–3 нуклеуси, які належать до початкової стадії, і 1–2 екземпляри кінцевих ядрищ, то ми не враховуємо цих ознак на класифікаційному рівні, лише відзначаємо ці особливості в описі.

Отже, на 95 % усі нуклеуси можна розглядати як залишені у середній стадії розщеплення, тобто, на тому рівні продукування заготовок, коли подальше зняття заготовок було уже недоцільним (неефективним), зважаючи на можливі розміри пластин чи відщепів. В

середньому розміри таких утилізованих ядрищ коливаються в межах 9–7×4×2–4 см (відповідно: довжина – ширина – товщина ядрища).

Очевидно, ці розміри нуклеусів вказують і на розміри тієї "ідеальної моделі" заготовки, на яку орієнтована техніка розщеплення (у випадку, якщо розглядати комплекс як гомогенний і однокультурний).

В основі нашого поділу лежить кількість ударних площадок і робочих площин, їх взаєморозміщення, потім напрям і характер розколювання. На верхньому щаблі виділяємо одноплощадкові, дво- і багатоплощадкові нуклеуси.

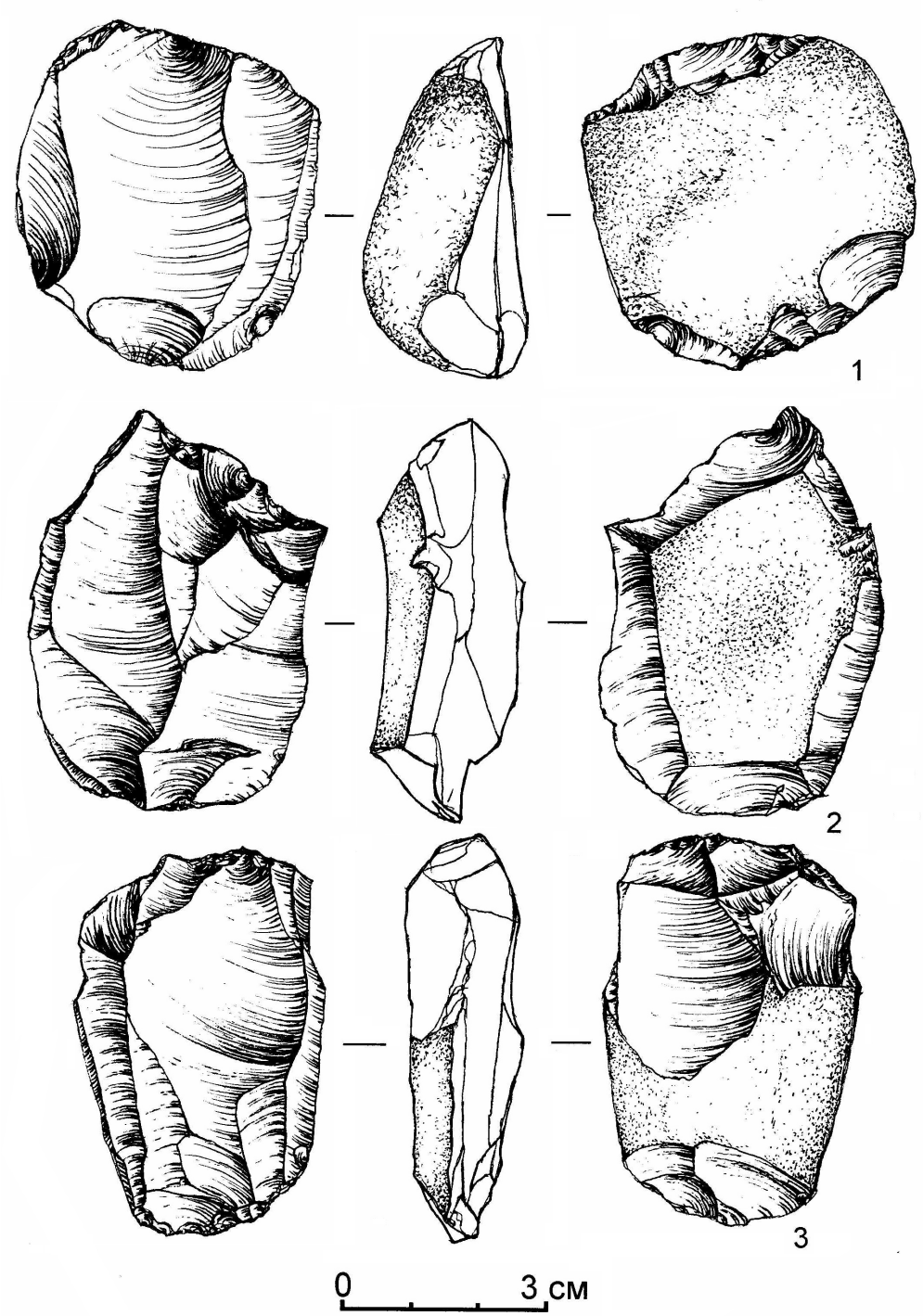

Рис. 10. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Нуклеуси
Fig. 10. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Cores

Одноплощадкових нуклеусів небагато – всього визначено 22 екз. Але й для цього числа треба зробити певне застереження, оскільки багато з них є недовершеними, "пробними" і нехарактерними ядрищами, тобто їх "одноплощаковість" викликана не традиційними методами розщеплення, а випадковим збігом обставин.

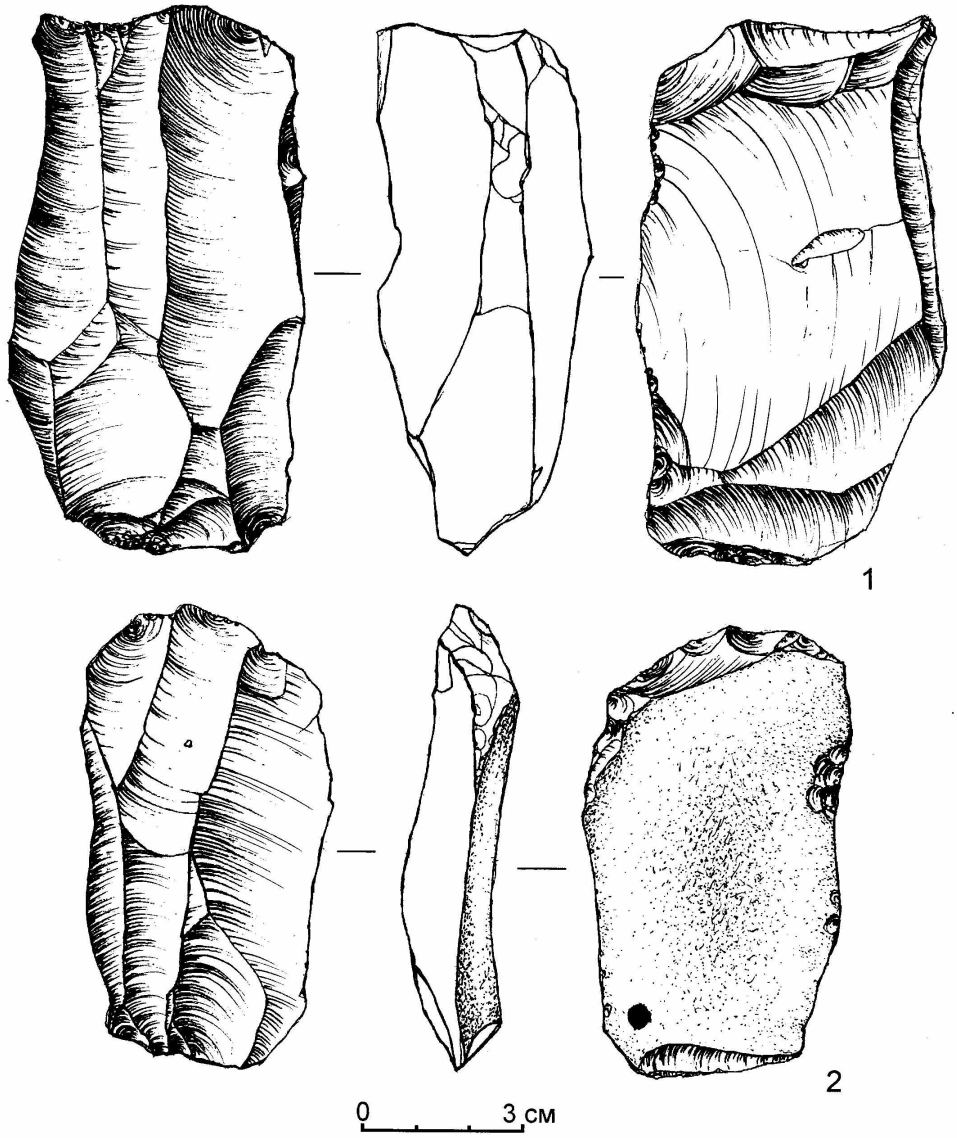

Рис. 11. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Нуклеуси
Fig. 11. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Cores

Тип паралельних односторонніх – 8 екз.

Варіант розщеплення, що представлений невеликими ядрищами (6–7 см довжиною), переважно плоскими, з однією площадкою на поперечному торці заготовки (7 екз.) і на поздовжньому (1 екз). Площадки ледь нахилені до тильної сторони (3 екз.), сильно нахилені (3 екз.), під прямим кутом (2 екз.). Усі площадки сформовані кількома поширеними плоскими зняттями (рис. 12, *2*). Робочі сторони огранені регулярно (5 екз.) і нерегулярно (3 екз.), плоско огранені (1 екз.), ледь випукло – (3 екз.), випукло – (4 екз.). Зворотні сторони вкриті кіркою, випуклі, легко підправлені – (5 екз.); з негативом природного розлому – (3 екз.).

Тип призматичних перехресних (з виділеним ребром) – 3 екз.

Один екземпляр фрагментований навпіл; інший – перебував у вогні (частина його робочої поверхні вилущена); ще один – атиповий, у якійсь мірі торцевий. Усі вони мають зворотну

поверхню у вигляді жовнового ребра, підправленого як ще одна робоча сторона, напрям розщеплення з якої йшов перпендикулярно випуклій паралельній основній поверхні розколювання. Можливо, що це ребро не відігравало функції допоміжної площадки для знять заготовок, а лише сформоване як міжфасеткове ребро для подальшого моделювання ядрища.

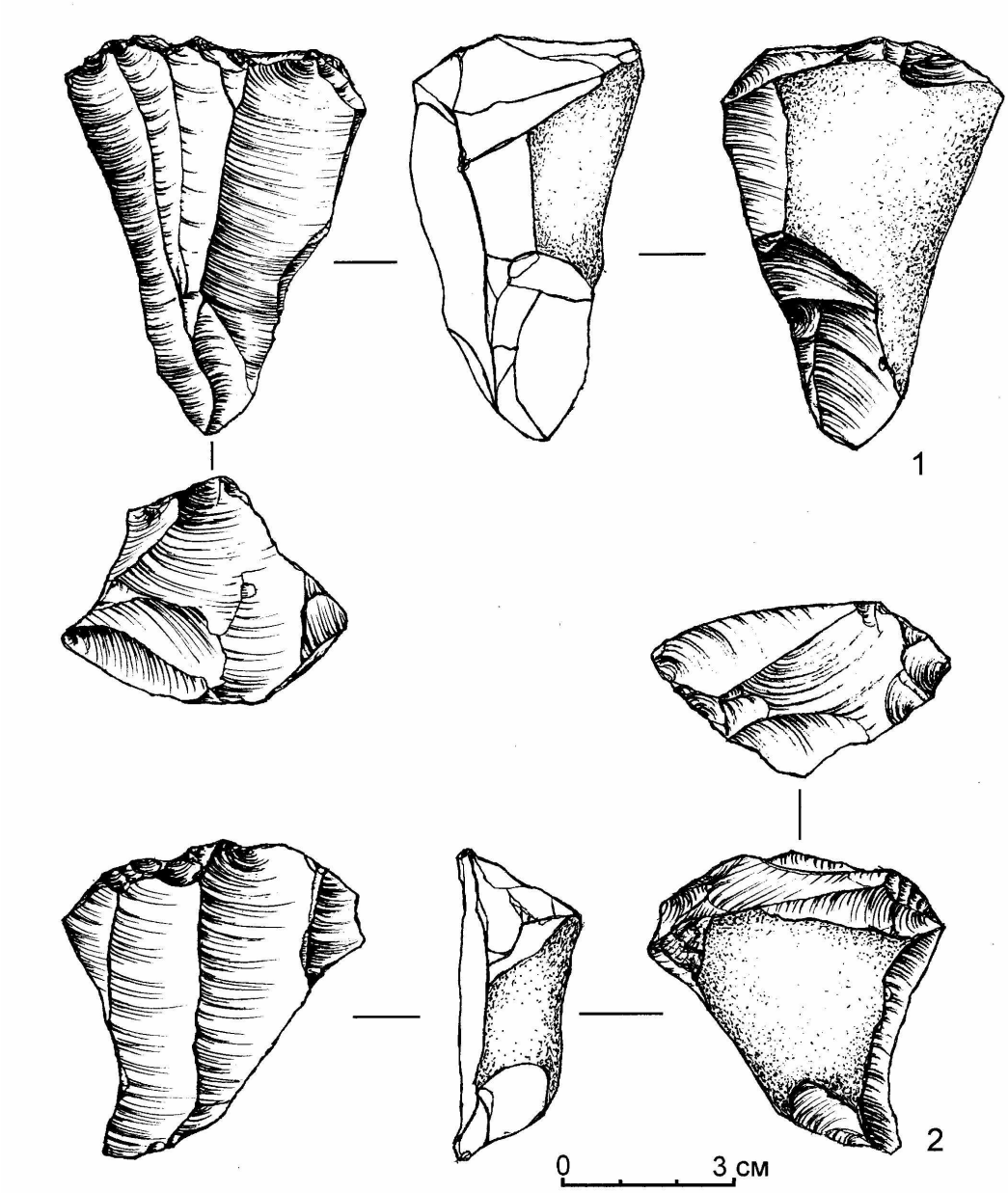

Рис. 12. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Нуклеуси
Fig. 12. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Cores

Усі три ударні площадки на нуклеусах нахилені до тильної поверхні, організовані кількома плоскими зняттями. Розміри нуклеусів середні: 8×5×3 см (лише розламаний екземпляр був набагато більшим).

Тип пірамідальних – 1 екз.

Це типове паралельно огранене, з прямою широкою площадкою ядрище, частина зворотної поверхні якого вкрита кіркою (рис. 12, *1*).

Тип торцевих на бокових гранях масивних сколів – 8 екз.

У колекції виділено серію нуклеусів на масивних відщепах. Негативи пластичного і мікропластичного характеру знаходяться на ребрі заготовок.

Нуклеуси одноплощадкові, хоч у трьох випадках помітні сколи підправки з нижніх допоміжних площадок. Деколи негативи "переносяться" на плоску вентральну поверхню відщепу. Такі нуклеуси виглядають випадковим продуктом.

Тип скребкоподібних – 2 екз.

Дійсно ці нуклеуси нагадують скребки високої форми. Один з них досить великий, має розміри 6,5×11×7,5 см. Його плоска широка площадка (негатив природного розколу) містить дві випуклі зони, які могли використовуватися як робочі краї масивних скребачок, підтвердження чому – дрібна крайова ретуш по грані розщеплення поміж ударною площадкою (без ретуші) і робочою ділянкою (з ретушшю).

Великою кількістю представлені двохплощадкові біпоздовжні нуклеуси, які, як здається, були головним технічним засобом продукування т. зв. "постлевалуазьких вістер", пластин двох- і трьохгранного паралельного вигляду.

Їх нараховуємо 47 екз., що складає 65,3%. Вони поділяються на кілька типів.

Тип біпоздовжньо-двоплощадкових, умовно левалуазьких – 6 екз. (рис. 10, *1, 3*). Це ядрища з двома полюсними ударними площадками і однією плоско-випуклою робочою стороною, на якій помітні один-два негативи від великих основних знять, що займають половину чи третину корисної площі.

П'ять з них овальні в плані, мають випуклу зворотну поверхню, вкриту кіркою і підправлену додатковими зняттями (рис. 10, *3*). Один екземпляр має на звороті міжфасеткове ребро. Ударні площадки нахилені, подекуди фасетовані (рис. 10, *1*). Іноді два біпоздовжні останні зняття не зовсім вдалі і відколювали масивні відщепи чи пластини, які утворювали ребро на робочій поверхні. Розміри цих ядрищ середні: 8×5,5×3,5 см.

Тип біпоздовжньо-двоплощадкових паралельних – 16 екз.

Це найчисельніша категорія ядрищ, головним продуктом зняття з яких були вістря і видовжені біпоздовжні пластини. Зняття з двох площадок проводилося систематично-почергово, керуючи площиною розщеплення так, щоб не утворювалися бокові ребра чи потовщення (внаслідок "згасання" негативів) на одному з країв нуклеуса.

Усі вони більш-менш плоскі, підпрямокутно-овальні в плані, з двома похилими до тилу площадками, часто фасетованими (рис. 11, *1, 2*). Зворотні поверхні на 90 % вкриті кіркою і випуклі (у двох екз. – ввігнуті). Вони переважно підправлені лише на місці похилих ударних площадок, але трапляються ядрища з майже повністю оживленою випуклою (пірамідального типу) поверхнею (4 екз.) чи ядрища з невеликим ребром на звороті. 3 екз. мають на звороті плоский природний розлом, по боковій стороні якого проведена підтеска. Кілька ядрищ досить масивні, з випуклою типовою площиною.

У цьому типі можна виділити видовжені нуклеуси (рис. 11, *1, 2*) – 40 % і вкорочені, "подушкоподібні" – (рис. 9, *1*) – 20 %; інші – середніх пропорцій. Три екземпляри цих ядрищ сформовані на масивних первинних відщепах, у більшості на потовщеній боковій грані, що ріднить ці вироби з торцевими нуклеусами. На робочій поверхні помітні ділянки непорушеної вентральної (животик) площини відщепу.

Один екземпляр цих ядрищ побував у вогні. Поверхня його місцями вилущена і вкрита сіткою тріщин.

Тип біпоздовжньо-двоплощадкових призматичних – 10 екз.

Відрізняються від попередніх лише більшою випуклістю робочої ділянки, яка "опоясує" корпус до половини, а деколи і до ¾ площі. Зворотні поверхні у них також вкриті кіркою. Таке враження, що це нуклеуси, які не утилізовані до кінця, оскільки сировина виявилася непридатною (чи за інших причин). Типово призматичними можна назвати лише два екземпляри. Інші мають різні відхилення від "норми". Ударні площадки грубосколоті чи поздовжньо підправлені, але переважно під прямим кутом до площини розщеплення. Усі мають видовжені пропорції.

Тип біпоздовжньо-радіальних – 1 екз.

Це сильно спрацьоване округло-овальне ядрище, плоске, з невеликим ребром на робочій поверхні, яке ділить її на два сектори. Перший – біпоздовжнє огранення, другий – віялоподібне (радіальне). Ударні площадки розміщені на трьох частинах периметру. Зворотна поверхня – негатив розщеплення з фрагментом жовнової кірки. Такі технічні характеристики ядрища є наслідком інтенсивного використання – розщеплення до кінцевої стадії.

Тип біпоздовжньо-торцевих, з ребром на протилежній, тиловій стороні – 9 екз.

Ці ядрища характерні вузькою видовженою площиною розщеплення, з двома полюсними ударними площадками, розміщеними на торці трикутно-ребристої заготовки. Тилове ребро іноді підправлене з одного чи двох боків. Деколи такі нуклеуси називають "липськими". У колекції IV-го шару вони нетипові, але виразно простежується тенденція розщеплення пластин на обмеженій торцевій поверхні заготовки. У більшості випадків для таких ядрищ використані природно розколоті плоскі шматки породи.

Тип біпоздовжньо-двоплощадкових підпірамідальних – 3 екз.

Ці ядрища масивні (7×6×5 см) з широкою однією верхньою площадкою і вузькою (іноді загостреною) другою (нижньою) площадкою. Розщеплення нагадує конвергентний характер. На протилежній тиловій стороні вгадується нерегулярне ребро.

Тип двоплощадкових поздовжньо-паралельних ортогональних – 1 екз.

Робоча ледь випукла площина цього ядрища містить два поздовжні паралельні негативи і два короткі негативи, перпендикулярні до перших. Зворотна сторона випукла, вкрита кіркою, підправлена.

Тип біпоздовжніх перехресних – 1 екз.

Розміри: 8×7×5 см. На робочій поверхні помітна невеличка ділянка кірки. Ударні площадки грубо підправлені.

Площадки дрібнопідправлені, негативи вузькі, для мікропластинок.

Багатоплощадкових нуклеусів також мало – 3 екз., якщо брати до уваги справжні площадки, з яких велося систематичне розщеплення, а не допоміжні площадки для формування міжфасеткового ребра тощо. Вони поділяються на типи радіальних і кубоподібних-безсистемних.

Дископодібних чи радіальних доцентрових нуклеусів дуже мало (хоч за В. Савичем вони складають значне число). Їх всього два екз.

Тип радіальних односторонніх кінцевих – 1 екз.

Це насправді спрацьоване до краю невеличке овально-плескате ядрище (5×4×2 см) з жовновою кіркою на зворотній поверхні, підправленій у радіальний (доцентровий) спосіб. Ударні площадки розміщені по периметру, місцями фасетовані.

Тип левалуазьких радіальних двосторонніх – 1 екз.

Це овальне плоско-випукле ядрище з центральним великим негативом. Зворотна поверхня випукла, вкрита сіткою паралельно-радіальних негативів (виглядає як самостійна площина розщеплення).

Тип багатосторонніх кубоподібних – 1 екз.

Робочі сторони у цього ядрища слугують одночасно і площадками для інших робочих площин. Загалом можна простежити "подушкоподібну" форму і головні площадки, що містяться по периметру; ядрище повністю огранене, без кірки, середніх розмірів (8×8×6 см).

Необхідно поділити ядрища на групи *пласких і об'ємних,* хоч це нелегко зробити з огляду на велику кількість так званих перехідних форм (ідеально плоских і повністю об'ємних нуклеусів в нашій колекції взагалі немає). Тим не менше цей показник важливий, оскільки вживаний для інших індустрій і може слугувати інструментом порівняльного аналізу. Отже, в загальних рисах плоский і ледь випуклий фронт розщеплення відзначено у 34 екз. / 47,2 % ядрищ; випуклий і торцевий – у 38 екз. / 52,8 %. Ці показники близькі до ядрища з III-го шару Куличівки, де вони займають 50 екз. / 46,2% і 58 екз. / 53,8% відповідно [Stepanchuk, Cohen, 2000–2001, p. 79]. У комплексі Странської Скали III пласкі ярища складають 53 % [Svoboda, 2002, s. 138].

Узагальнюючи характеристику ядрищ IV-го шару, треба зробити висновок про значну перевагу зустрічного (полюсного) методу зняття заготовок з двох протилежних площадок на пласко-випуклому фронті розщеплення. І хоч формально більше представлено "об'ємних" нуклеусів, найбільша кількість справжніх заготовок знята з пласких, або ж трохи випуклих робочих поверхонь. До категорії об'ємних увійшли торцеві і кінцеві аморфні ядрища, які не відображають провідної системи продукування заготовок.

Полюсні площадки на одному ядрищі не рівнозначні впродовж усього циклу утилізації ядрища – на різних етапах оформлення і переоформлення переважала перша чи друга. У випадку, коли одна з площадок відігравала роль основної – для зняття провідних заготовок, друга використовувалась як допоміжна – для потоншення дистального краю площини розщеплення чи підняття робочої поверхні за рахунок зняття бокових граней і ребер. При достатньо інтенсивному використанню однієї з площадок утворювалися пірамідальні чи близькі до неї форми.

Пласка робоча поверхня формувалася для зняття трикутних вістер, об'ємна – для заготівлі видовжених пластин. Деякі дослідники перший метод називають "богуніцким", другий – верхньопалеолітичним. Добра ілюстрація відмінностей технології розщеплення середньопалеолітичного радіального левалуа, богуніцкого левалуа початку пізнього палеоліту і верхньопалеолітичного призматичного зняття заготовок показана в статті П. Скрдли [Skrdla, 2000, s. 14, obr. 4].

Отже, основною була біполярна пласко-випукла технологія, яка давало можливість одночасно продукувати трикутні вістря і видовжені пластини. Допоміжними були одноплощадкова пласко-паралельна і призматична, частково торцева і "скребкоподібна" техніки. Радіальної левалуазької і мікролітичної технології не відзначено.

Найближчі аналогії нуклеусів IV-го шару Куличівки знаходимо у підйомній колекції Бережан V (Тернопільська обл.), у якій, до речі, присутні і вістря типу Богуніце [Ситник, 2000а, с. 179–182]. Таким чином спростовується теза про Куличівку як єдину пам'ятку "богуніcьєну" у Східній Європі [Вишняцкий, 2008, с. 159]. Мабуть, таких пам'яток на заході України є набагато більше, лише вони не досліджені належним чином. Дуже подібними є ядрища з епонімної пам'ятки Брно-Богуніце [Svoboda, Skrdla, 1995, p. 431; Škrdla, Tostevin, 2005, s. 49, obr. 10] чи Странской Скали III–I [Valoch, 2008, s. 231–232]; деякі нуклеуси з цих пам'яток неможливо відрізнити від кременецьких чи від бережанських – такий самий біпоздовжній пласко-випуклий левалуазький рекурентний метод.

ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ – 313 екз.

Вістря – 86 екз.

Виходимо з визначення, що вістря (конкретно в колекції Куличівки) – це скол видовженої трикутної форми, характер розщеплення якого свідчить про заплановане, навмисне продукування таких предметів. Плановий принцип розщеплення подібних заготовок підтверджується масовістю чи серійністю представлених типів. Не усі предмети, що віднесені до цієї категорії, мають вторинну обробку чи сліди використання у роботі, але згідно техніко-морфологічних характеристик вони належать до знарядь праці (фото 13).

Загальна колекція вістер (86 екз.) за технікою попереднього оформлення площин розщеплення на ядрищі поділяється на дві головні групи – **однонаправленого** поздовжньо-паралельного/конвергентного розколювання – 39 екз. і **зустрічного** біпоздовжньо-паралельного/конвергентного – 47 екз.

Всередині цих двох великих груп спостерігаються варіації, які можна визначити за попередньо знятими негативами, за наявністю міжфасеткового ребра, за віссю розщеплення чи великого попереднього негатива в центральній частині спинки виробу. Трапляються й інші модифікації таких сколів, зумовлені технікою розщеплення. За формою, пропорціями і розмірами ці сколи також можна поділити і згрупувати в окремі типи.

Група **однонаправлених** поздовжньо-конвергентних вістер (39 екз). Зрозуміло, що при такій формальній класифікації ми ана-лізуємо лише кінцевий продукт виробництва. Цілком

вірогідно, що ядрище, з якого були зняті ці вироби, могло бути й іншим, наприклад, двоплощадкового типу із зустрічним способом розщеплення.

За наявними негативами на спинці усі ці паралельно-конвер-гентні сколи поділені на збірки двогранних, *"вторинних" – тригранних, багатогранних і "ребристих"*.

Двогранні вістря (2 екз.) – це сколи видовжених трикутних обрисів, з гострим проколюючим кінцем і порівняно високим ребром, що йде по центру спинки і співпадає з напрямом вісі удару розщеплення.

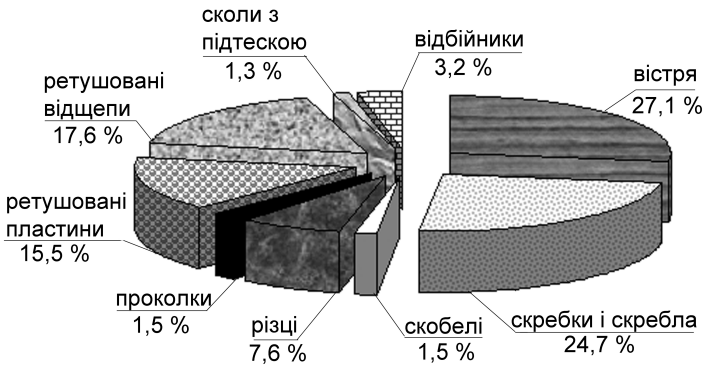

Рис. 13. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Діаграма розподілу знарядь за головними типами

Fig. 13. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Diagram of division of tools by general types

На спинці, окрім двох основних негативів, можна помітити ще один-два дрібних допоміжних негативи (переважно в базальній частині заготовки), які ми не беремо до уваги. За розміром одне вістря можна віднести до "великих" (довжина більша 7 см), інше – до "середніх" (довжина в межах від 4 до 7 см). Перший виріб – пластина пропорціями 1:2,5, другий – відщеп трикутної форми ("пікоподібних" обрисів).

Так звані "*вторинні"* вістря (19 екз.) в класичному варіанті мають трикутну форму і тригранну спинку з центральним широким негативом також трикутної форми. Такий негатив – результат переважно специфічної системи біпоздовжнього розщеплення, виникав на початкових етапах підготовки площини розщеплення (а не останнє завершуюче зняття, як вважалося до ремонтажних методик аналізу).

Розміри і форма цього негатива видозмінюються в залежності від багатьох технічних причин – послідовності конвергентних знять, спрацьованості нуклеуса, влучності удару, але майже усі вони мають фасетовані ударні площадки, а серед останніх переважають випуклі і "шапо".

За формою, величиною і характером центрального негатива ці вістря (т.зв. "вторинні") поділені на 4 підгрупи.

Перша – з невеликим трикутним негативом в базальній частині спинки, що займає менше половини поздовжнього ребра на заготовці – 2 екз. (рис. 19, *4*). Обоє – з відламаними термінальними кінчиками, належать до виробів середніх розмірів, середньо видовжених пропорцій, наближених до 2:1 (щоправда, один базально потоншений – патинований в голубий колір).

Друга – з помірно великим трикутним негативом, що займає більше 2/3 поздовжньої осі заготовки. На термінальному кінці залишається невеликий фрагмент поздовжнього ребра – 7 екз. (рис. 15, *4*). Це переважно вироби невеликих розмірів (в середньому 5–6 см довжиною), два з яких збереглися у вигляді верхніх частин з гострими кінцями. Невеликі розміри пояснюються очевидно, спрацьованістю ядрищ, з яких вони були розщеплені. Трохи більші габарити має вістря стрілчастого вигляду, приземкуватих пропорцій, з відхиленим вправо гострим термінальним кінцем (також обламаним). По обох поздовжніх гострих краях простежується дрібна нерівномірна мікроретуш. При основі така ретуш виражена чітко (рис. 15, *4*). Інші цілі чотири екземпляри представлені одним варіантом видовжених пластинчастих пропорцій. Усі вони мають деякі специфічні риси. Ударні площадки фасетовані або ж поздовжньо-підправлені, 2 екз. мають пряму плоску й двогранну площадку.

Третя підгрупа – 5 екз. – із великим негативом, який виходить за межі термінального кінця, однак обидві бокові грані чітко простежуються на спинці заготовки (5 екз.) (рис. 21, *2*; 19, *6*). За розмірами і пропорціями вироби також неоднорідні. Найбільшим є відщеп трикутно-серцеподібної форми з фасетованою площадкою (товщиною 1 см) у формі "птаха, що летить",

чи “шапо” (рис. 21, *2*). Це один з найпрезентабельніших виробів куличівської індустрії. Центральний широкий негатив можна розцінювати у цьому випадку як одне із послідовних конвергентних знять.

Протилежне останньому вістря має довжину лише 3,5 см, але принцип розколювання аналогічний.

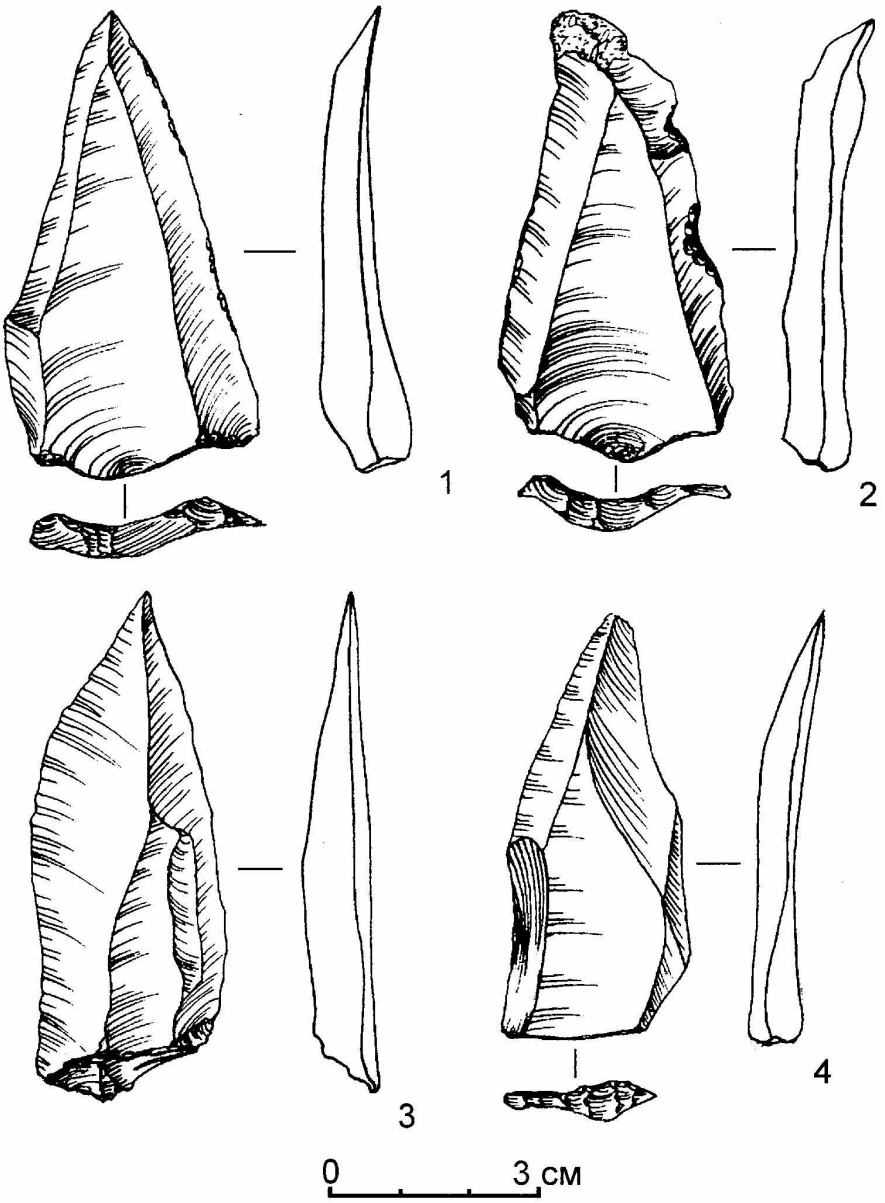

Рис. 14. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Вістря
Fig. 14. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Points

Три інших сколи подібні до попередніх, але мають видовженіші пропорції (рис. 19, *б*). В усіх обламані гострі кінчики, дрібнофасетовані ударні площадки “шапо“.

Виникає закономірне запитання: чому, яким чином зламані гострі кінчики у більшості типових неретушованих вістер? Вважаємо, що більшість з них зламали ненавмисно, оскільки ці вироби знайдені на місці стоянки, де люди постійно “витоптували” якусь кількість кременів, залишених на поверхні. Вістря, як показують виміри, мають дещо вигнутий профіль саме при термінальному кінці і тому зламувалися в цьому місці (якщо, наприклад, наступити на них ногою). Можна уявити, що частина таких вістер використовувалася як наконечники до легких

дротиків і ламалася під час полювання, але такі предмети губилися в полі, а не приносилися на місце поселення.

Четверта підгрупа вістер – із центральним негативом, який або повністю займає усю спинку заготовки, або ж зміщений вправо чи вліво, залишаючи лише одне поздовжнє ребро – 5 екз. (рис. 19, 7). Заготовки цієї серії – атипово розщеплені "вторинні" вістря (рис. 19, 7) – 3 екз. Одне з них має видовжені пластинчасті пропорції 3:1; інші 4 екз. – відщепи приземистих трикутних обрисів. В усіх – фасетовані ударні площадки, у двох – у вигляді "шапо", що може свідчити про випадковий дефектний характер таких виробів. Розміри коливаються в межах дрібних (середніх) – довжина 4–5 см.

Типовою серед цих підгруп є друга, атиповою – четверта. Першу і третю групи можна розглядати як типові з невеликим відхиленням від норми.

Наступною серією "однонаправлених" вістер, тобто трикутних гострокутних сколів, є група *багатогранних – паралельно-конвергентного розщеплення – 12 екз.*

На перших порах ми прагнули поділити ці вироби за напрямком негативів на спинках на окремі групи конвергентних і паралельних, але на практиці такий поділ виявився неможливим. Окремі сколи дійсно мали або ж паралельне огранення (рис. 19, *8*), або ж конвергентне (рис. 16, *4*), однак більшість з них поєднувала ці риси – рис. 21, *5*.

Можна сказати, що й виділення самої серії багатогранних вістер є умовним, оскільки на більшості сколів помітний більший чи менший трикутний негатив в центральній частині спинки, особливо при основі (при ударній площадці) сколу. Наприклад, рис. 16, *4*; рис. 21, *5*.

Загалом, у цій збірці можна виділити два великих, два дрібних (довжина від 2 до 4 см) і 8 середніх за розмірами предметів. З них типовими є тільки 8 екз.; 4 екз. – в тій чи іншій мірі атипові (рис. 20, *4*). Це переважно зміщений по відношенню до осі розщеплення верхній термінальний край, масивний чи, навпаки, тонкий профіль, не гострий проколюючий кінець тощо. В одному випадку паралельно огранену пластину ми віднесли до атипових вістер досить наближено (рис. 19, *8*). Однак в колекції траплялися справжні конвергентні багатогранні вістря (правда, масивні в основі і вигнуті в профіль) – рис. 20, *3*.

Половина цих сколів має фасетовані ударні площадки, інші (усі атипові) – плоскі чи гладкі, мікро- чи двогранні. За пропорціями усі вони десь наближені до пластин, але лише один виріб можна віднести до пластин, інші до відщепів видовжених пропорцій.

Вторинна обробка трапляється дуже рідко. Інколи – це сколи підправки бокових граней (рис. 20, *3*), або ж мікроретуш, що локалізується на поздовжніх краях (рис. 16, *4*; 21, *5*). Можна думати, що більше половини цих сколів – випадковий, дефектний чи оформлювальний варіант продукування.

Група *"ребристих" – 6 екз.* Ще однією групою однонаправленої системи розщеплення є вістря паралельного "ребристо-площадкового" типу. Це сколи переважно видовжених пластинчастих пропорцій трикутних обрисів, на спинці яких (або ж на одній з бокових граней) помітне міжфасеткове ребро (або ж його рештки), яке випадково (чи навмисно) використане майстром для виготовлення заготовки типу вістря.

Цих шість сколів поділяються наполовину – три вістря мають на спинці фрагмент міжфасеткового ребра, а інші три – мають виразну бокову площадку (бокова грань нуклеуса) – рис. 19, *2*. На противагу попередній серії вістер, ці сколи огранені переважно паралельно, хоч два ребристі предмети треба трактувати як конвергентно оформлені. Другою їх особливістю є видовженість пропорцій, яка знаходиться у середньому між показниками 1:2; 1:3.

Ударні площадки у цих виробів у більшості багатогранні і поздовжньо-підправлені. Один з таких виробів (з боковою гранню-площадкою) є базально-потоншеним кількома різкими грубими ударами дорсального характеру. З вентральної сторони помітний лише вузький негатив різцевого типу, що дає підставу трактувати цей виріб як базально-вентральний різець кутового типу.

Ще одне сильно видовжене вістря на частково ребристій пластині пропорціями 1:4,5, виглядає як проколка-провертка, оскільки гострий проколюючий кінчик з вентральної сторони має ретуш підправки, а сам гострий кінчик має виразне полірування. Так само і вістря з

багатогранною площадкою (рис. 19, *2*) треба кваліфікувати як “ніж з обушком-площадкою” з гострим проколюючим кінцем. Підтвердження цьому – дрібна суцільна прикраєва мікроретуш.

У колекції трапився один оригінальний предмет, який можна окреслити як поздовжньо-паралельно-радіальне вістря з псевдочерешком (рис. 17, *4*).

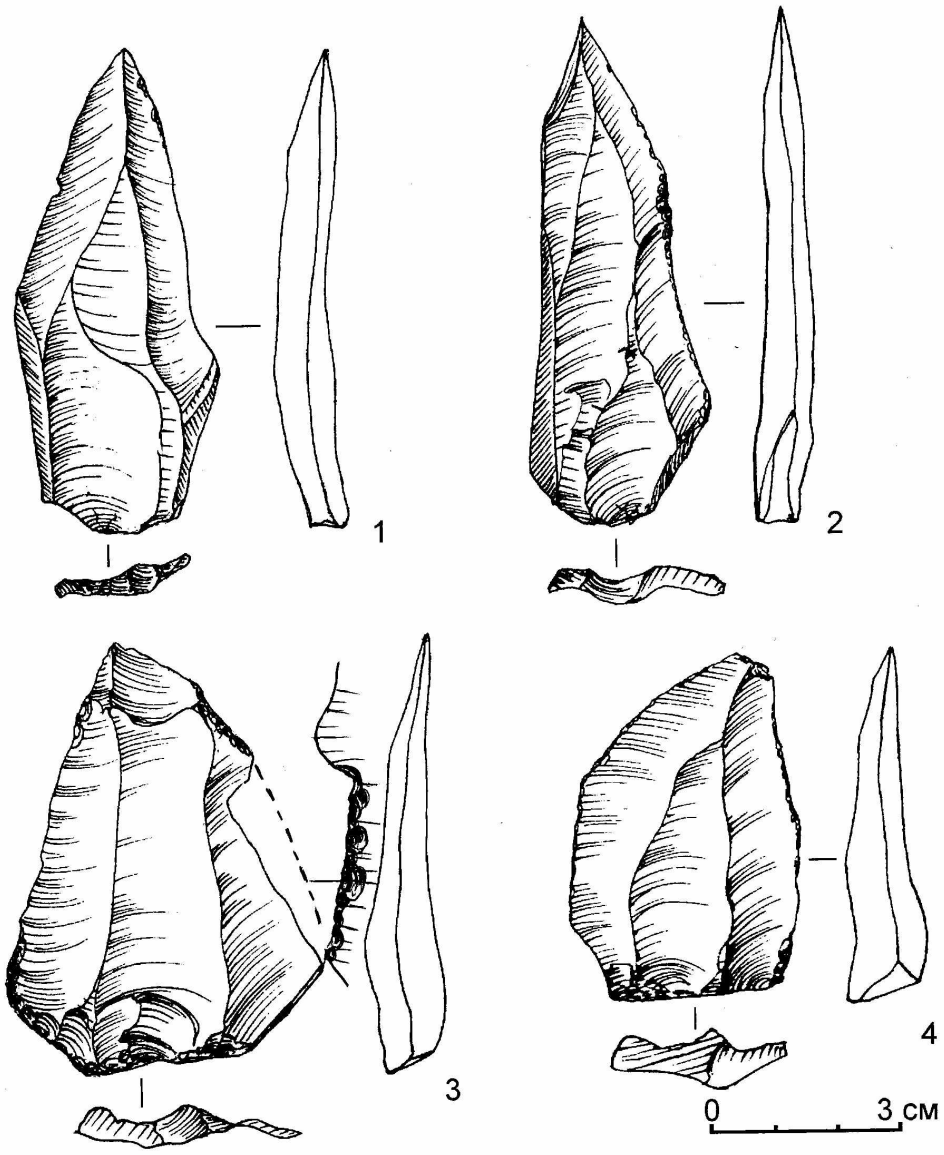

Рис. 15. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Вістря
Fig. 15. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Points

Це справді видовжена гострокутна пластина, одна сторона спинки якої містить поздовжньо-радіальне огранення, а друга – радіальні негативи (правда, ці радіальні негативи виглядають давнішими, ніби поверхня природного розколу нуклеуса – ?). Гострий кінець потовщений, міцний.

В нижній, базальній частині помітний значний “перебір” чи підправка краєвої зони нуклеуса біля ударної площадки, що стало причиною того, що основа сколу набрала форму “легкого” чи короткого черешка, в два рази вужчого від ширини самого предмета.

Безумовно, що “черешок” утворився випадково, але сам предмет міг використовуватися як вістря. Його розміри: 9,5×3,2×1,0 см. Ударна площадка плоска, тупа, вкрита товстою кіркою білої патини (мабуть, конкреційного походження). Ще одне нестандартне вістря, яке ми назвали безсистемно-невизначеним, являє собою правильну геометричну форму трикутника, з

модифікуючою ретушшю на одному з поздовжніх при вершині країв. Взагалі на спинці помітні два негативи дуже широких поперечних знять, які не дають можливості визначити їх початок і напрям. Вони творять грань-ребро у верхній частині, яке підсилене боковим косим третім негативом.

Ударна площадка частково фрагментована. У цьому випадку не викликає сумніву виготовлення і використання цього предмета як проколюючого знаряддя – вістря. Доказом є ретуш, за допомогою якої спеціально сформований гострий кінець знаряддя. Його розміри: 7,8×5,6×1,3 см (рис. 19, *1*).

Зустрічні вістря – 47 екз.

Серія зустрічно оформлених вістер – *біпоздовжнього огранення* представлена виробами, морфологічно подібними до *однонаправлених*. Різниця між ними полягає в тому, що у "зустрічних" вістер на спинці, окрім звичайних поздовжніх негативів простежуються рештки знять з протилежної площадки нуклеуса – свідчення того, що ці вироби оформлялися способом "біпоздовжнього" чи зустрічного методу.

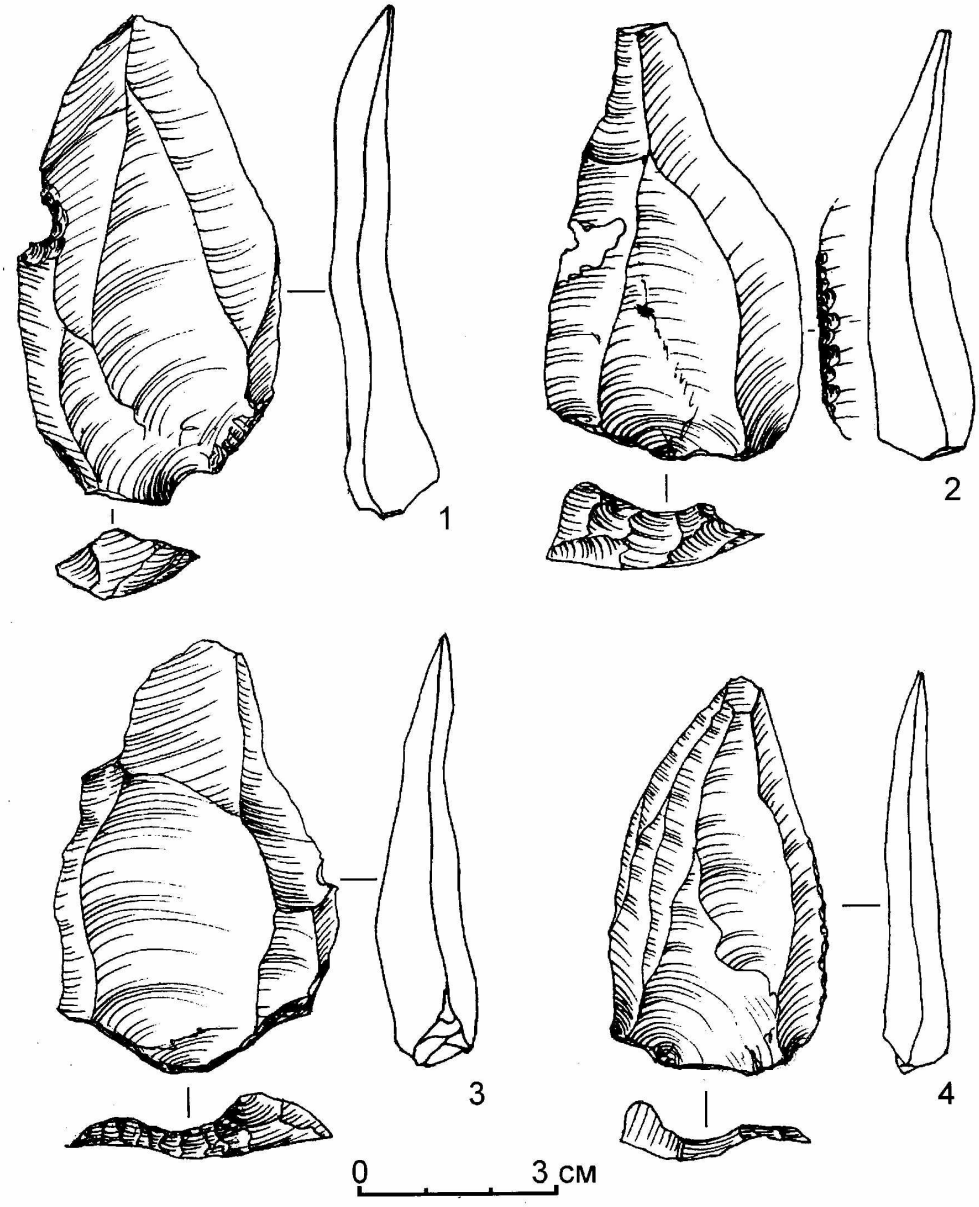

Рис. 16. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Вістря
Fig. 16. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Points

Цей спосіб добре відомий у науковій літературі і полягає у почерговому знятті пластинчастих сколів з двох полярних площадок, формуючи ребристу (переважно тригранну) площину розщеплення і дрібнофасетовану ударну площадку, з якої одним прицільним ударом і відщеплювалося т.зв. "вістря" – трикутний скол з гострим кінцем, який за своїми технічними властивостями уже був готовим знаряддям праці.

Отже, тут ми простежуємо іншу модифікацію "левалуазької" технології – не радіально-дископодібної (класичної) для виготовлення відщепів левалуа (середній палеоліт), а біпоздовжньо-паралельно-конвергентної для заготівлі трикутних видовжених вістер. На відміну від відщепної левалуазької традиції, біпоздовжня конвергентна дозволяла отримати не одну заготовку за один цикл підправки, а декілька – в залежності від величини робочої поверхні нуклеуса і техніки паралельного зустрічного розщеплення (обмеження бокових ребер).

На більшості біпоздовжніх вістер однонаправлені (зі сторони ударної площадки) негативи займають 80–90 % поверхні спинки і лише 10–20 % – зустрічні невеличкі негативи "згасаючого" характеру у верхній дистальній частині заготовки свідчать про біпоздовжній тип нуклеуса.

Деякі технологи палеолітичних індустрій вважають, що біпоздовжні паралельні негативи можна враховувати тільки тоді, коли вони сягають 1/3 довжини сколу. Короткі негативи, що походять зі сколів пониження рельєфу дистальної частини, не враховуються. Так само не враховуються негативи однонаправлених поздовжніх знять, оскільки ними могли бути випадкові "довгі" негативи від інтенсивного "перебору карнизу" ударної площадки [Гиря, 1997, с. 167].

Такі зауваження цілком слушні, але ми не вважаємо за можливе визначити зустрічний негатив на спинці пластини за його розміром як скол пониження рельєфу чи справжній зустрічний скол з полярної площадки, оскільки це залежить від розмірів нуклеуса, а не розмірів зустрічних негативів. Тому усі зустрічні негативи (як великі, так і малі за розмірами) ми віднесли до двоплощадкового полярного розщеплення.

За наявністю чи відсутністю, розміром, виразністю і формою центрального міжфасеткового негативу (що є характерною ознакою т.зв. "вторинних" вістер) колекція ділиться на кілька підгруп.

Першою підгрупою є *двосхилі* вістря – 5 екз. Не дивлячись на те, що на деяких спинках цих сколів, окрім двох основних негативів, розділених міжфасетковим ребром, помітні допоміжні невеличкі пласкі негативи знять, предмети загалом мають двосхилий вигляд (рис. 14, *3*).

За розмірами усі вони належать до середніх виробів. Ударні площадки фасетовані випуклі (2 екз.), грубосколоті багатогранні (2 екз.) і невизначені. Базальна частина останнього вістря спеціально відбита і потоншена з дорсального боку (рис. 14, *3*).

Вторинна обробка помітна ще на одному вістрі (рис. 20, *2*), міжфасеткове ребро якого ділить два широкі негативи протилежного напрямку розколювання. З метою оформлення гострого проколюючого кінця одна з поздовжніх бокових сторін "підгострена" способом крутої виломлюючої ретуші, за рахунок якої "витягнуто" гострий край, який міг використовуватися як проколка-провертка. Загалом двогранний тип цих заготовок не був спеціально запланований, а виник спонтанно, внаслідок деяких відхилень від головної технології продукування "вторинних" вістер – з міжфасетковим трикутним негативом. Тому у цю підгрупу увійшли трикутні, біпоздовжньо оформлені вістря з невеликим трикутним міжфасетковим негативом на спинці при основі виробу. Таких предметів налічується всього 4 екз. Вони невеликі за розмірами, але середнього рівня величини (приблизно 6 см довжиною), вузькі, пластинчатих пропорцій. Ударні площадки випуклі фасетовані (3 екз.) і поздовжньо підправлені. Видається, що це також відхилення від уявної "ідеальної моделі".

Третя підгрупа *"вторинних"* найчисленніша – 27 екз. Ці вироби, мабуть, і складали головну продукцію біпоздовжнього розколювання, коли за мету ставилося виробництво трикутних вістер. Усі вони мають центральний трикутний негатив на спинці, що виражений в

більшій чи меншій мірі. Серед них переважають речі більших і середніх розмірів. Вони "зрізали" робочу площину біполярного нуклеуса майже "від площадки до площадки".

У цій серії можна виділити класичні геометричні трикутники (рис. 14, *1*), які інколи мають дефектне завершення термінального кінця (рис. 14, *2*), або ж з невеликим зміщенням по осі розколювання (рис. 18, *3*). Трапляються вістря, у яких за рахунок зустрічних знять чи підправки бокових ребер втрачається правильна геометрична форма і центральний негатив набуває аморфно-трикутних обрисів (рис. 18, *2*; 14, *4*).

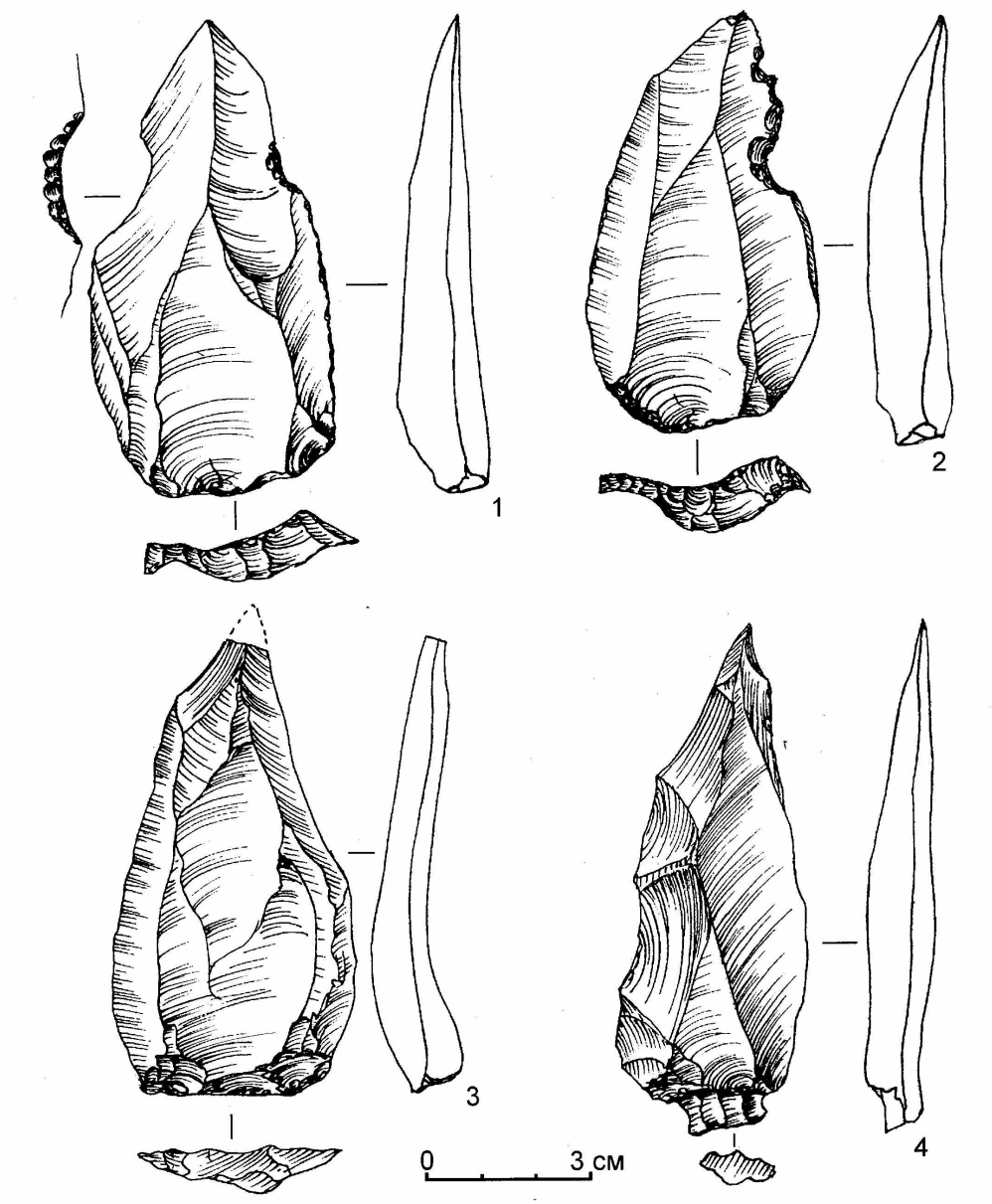

Рис. 17. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Вістря
Fig. 17. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Points

На одному з таких сколів було фрагментовано (спеціально відламано – ?) проколюючий кінець, після чого знаряддя переоформлене в поздовжньо-випукле скребло з локалізованим робочим краєм при основі заготовки (рис. 20, *1*). На деяких спинках вістер можна помітити подвійні трикутні центральні негативи, що накладаються і перекривають один другого (рис. 15, *1, 2*). На інших цей негатив виглядає роздвоєним (рис. 16, *1*; 17, *3*). Загалом спостерігається деяка закономірність у цій групі зустрічно оформлених трикутних вістер.

Найперше, це залежність від габаритів/розмірів сколотих заготовок. Чим більші розміри, тим, виразніше помітні негативи зустрічного спрямування. Прикладом є вістря з вентральною виїмкою у верхній половині сколу (рис. 17, *1*).

Він має гострий кінець, сформований двома паралельними зняттями з протилежної площадки нуклеуса (на ребро), і паралельно огранену (з центральним трикутним негативом) нижню частину. Він загалом видовжено-стрілчастої форми, має ледь випуклу дрібнофасетовану ударну площадку і розміри: 8,9×4,5×1,2 см.

Можливо, вентральна виїмка слугувала не робочим краєм скобеля, а виконувала роль "перехвату", оскільки симетрично на дорсальній стороні іншого боку помітна також невеличка виїмка, сформована дрібною краєвою ретушшю (рис. 17, *1*).

Подібним до нього є інший скол (рис. 17, *2*), у якого гострий проколюючий кінець не так добре виражений, його форма загалом наближається до аркоподібної. На одному з бокових країв у привершинній ділянці нанесена зубчасто-виломлююча ретуш у вигляді "погризів".

Ударна площадка фасетована, випукла. Протилежний поздовжній випуклий край – ідеальне лезо ножа, на якому помітна дрібна ретуш використання. Можливо, зубчастий край на протилежній стороні відігравав роль акомодаційного елементу (?) – спинки ножа.

Ще один типовий конвергентно-біпоздовжній скол стрілчастого типу (рис. 16, *1*) не має виразного гострого кінця внаслідок недотримання методу розщеплення. Так само не має гострого завершення скол біпоздовжньо-паралельного типу (рис. 16, *3*).

І навпаки, занадто "витягнутий" гострий кінець помітний на трикутній заготовці (рис. 16, *2*) конвергентного сколювання з одним невеликим негативом зустрічного типу. Гострий кінчик обламаний. Цей виріб цікавий ще й рівномірно суцільною ретушшю, нанесеною з вентральної сторони бокового поздовжнього краю. Ретуш напівкрута, вирівнююча, типова для скреблоподібних знарядь.

Обламаний кінчик також у великого біпоздовжньо-конвергентного вістря достатньо великих розмірів (8,5×4,8×1,3 см).

Крім великих заготовок, трапляються і дрібніші, інколи фрагментовані. Загалом же переважають вістря понад 7 см довжиною, відщепних видовжених пропорцій в межах співставлення ширини до довжини 1:1,5 – 1:2,0. Ударні площадки на 90 % фасетовані випуклі чи "шапо" і у вигляді "птаха, що летить", тобто, у цій групі спостерігаємо безумовну серійність, викликану потребою саме такої категорії заготовок.

Окремою невеличкою групою (4 екз.) представлені атипові вістря, у яких центральний трикутний негатив зайняв майже 90 % усієї площі спинки заготовки.

Дуже часто ці негативи були зміщені вправо чи вліво (рис. 18, *4*). У свій час такі вістря назвали "вторинними" – знятими з непідготовленої площини, на місці попередньо знятої заготовки з тієї самої ударної площадки. Саме тому більшість таких сколів відщеплені атипово. У цій невеличкій збірці три предмети є приземистими за пропорціями відщепами і лише один дещо видовженіших пропорцій (рис. 18, *4*).

Достатньо презентабельною підгрупою у категорії вістер є так звані *біпоздовжньо-конвергентні багатогранні* сколи (12 екз.) без чітко вираженого великого центрального міжфасеткового негатива чи ребра. Відрізняються від звичайних однонаправлених конвергентних трикутних вістер наявністю одного-двох негативів зустрічного напрямку.

За розмірами ці сколи набагато менші, ніж з попередньої групи, хоч трапляються досить вузькі і загострені (рис. 15, *2*), що мають розміри: 8,3×2,8×0,8 см. Середні параметри цих виробів знаходяться в межах відщепових пропорцій: 5, 5×3,0×0,7 см.

Деякі з цих вістер мають типово трьохгранну трикутну форму (рис. 15, *3*). З вентральної сторони одного з них помітна ділянка поздовжнього краю, "виламана" вентральною напівкрутою ретушшю (можливо, ця обробка є природним пошкодженням – ?).

Але не викликає сумніву ретуш на дорсальному краю цього ж поздовжнього боку. Отже, цілком можливо, що ця сторона спеціально оформлена у вигляді своєрідного костьонківського наконечника з притупленим краєм. Подібне до цього інше знаряддя має виразну "пікоподібну" форму і підправку гострого кінця дрібною напівкрутою ретушшю.

У цій збірці представлені у якійсь мірі класичні біпоздовжні вістря, що були зняті, очевидно, з невеликих двоплощадкових нуклеусів (рис. 19, *3, 5*). Ударні площадки у них фасетовані прямі. Ще кілька речей мають приземисті відщепні пропорції.

Два вістря належать до підгрупи *біпоздовжньо-ребристих* (наявність фрагменту міжфасеткового, підправленого ребра). Один з цих сколів має досить видовжені пропорції 9,0×2,2×0,8 см. Цікавим елементом є штучне базальне потоншення в нижній ділянці, що, можливо, є акомодаційним елементом черешкового типу.

Другим предметом біпоздовжньо-ребристого типу є вістря, яке перетворене у термінально-кутовий вентральний різець (рис. 21, *6*). У цьому випадку гострий кінець частково підретушований зі сторони спинки, а потім по ньому нанесено кілька вузьких різцевих знять.

Ми приділили так багато уваги категорії вістер, оскільки це центральна культуровизначальна ознака техніки розщеплення і продукування заготовок загалом кременецької індустрії, її специфіки як перехідної технології поміж середнім і верхнім палеолітом.

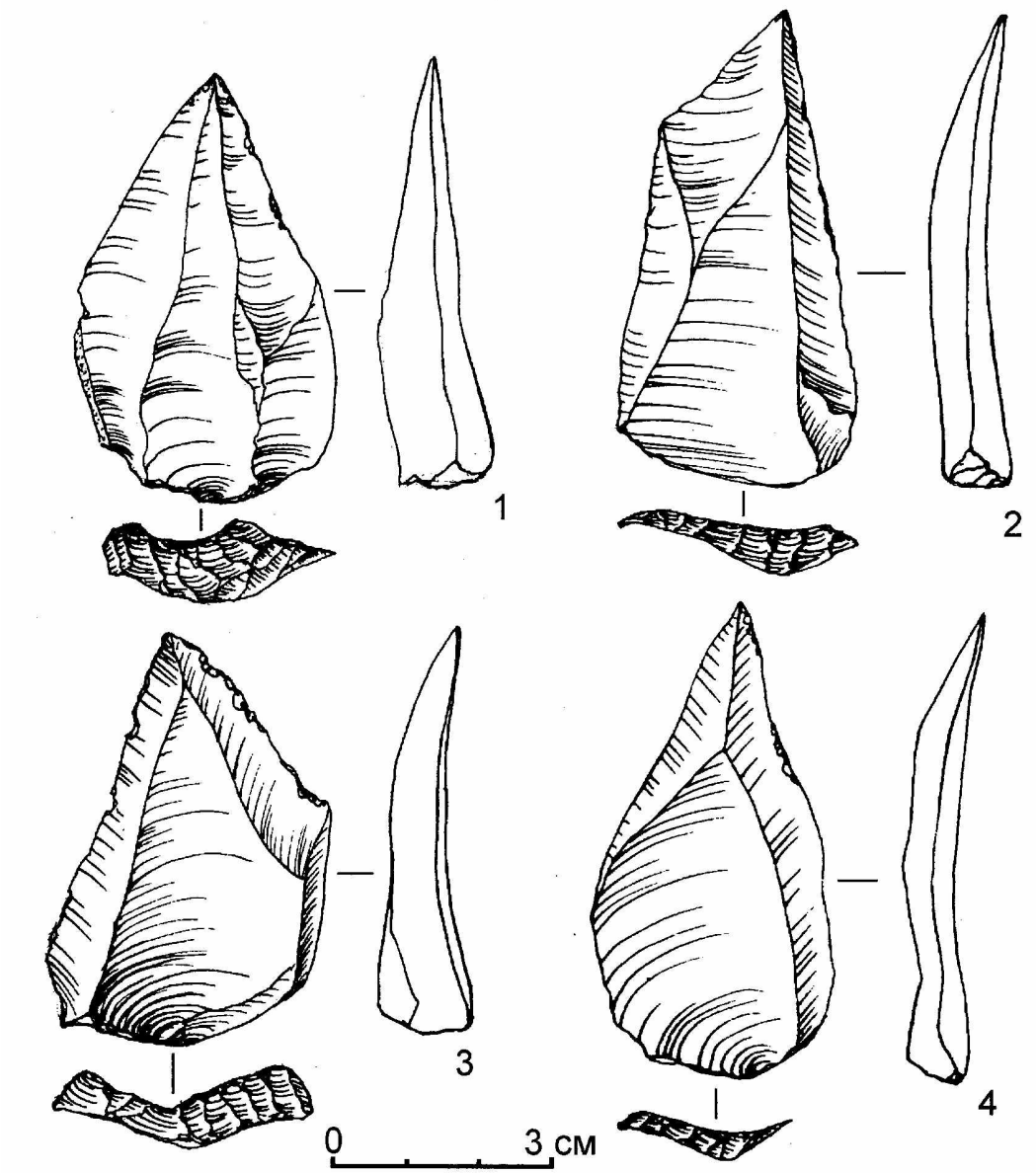

Рис. 18. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Вістря
Fig. 18. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Points

Зазначимо, що В. Савич у колекційному описі IV шару про вістря не згадує взагалі, відносячи ці вироби до пластин (при цьому, на нашу думку, за метричними показниками більшість з них необхідно зараховувати до видовжених відщепів). Очевидно, здійснюючи таку класифікацію, дослідник виходив з відсутності будь-яких слідів вторинної обробки та неправильної форми деяких заготовок (атипових вістер). Основні ознаки знарядь цієї групи, виокремлених нами, можна окреслити наступним чином. Метрично заготовку для вістер можна окреслити як відщеп видовжених пропорцій (рідше пластину).

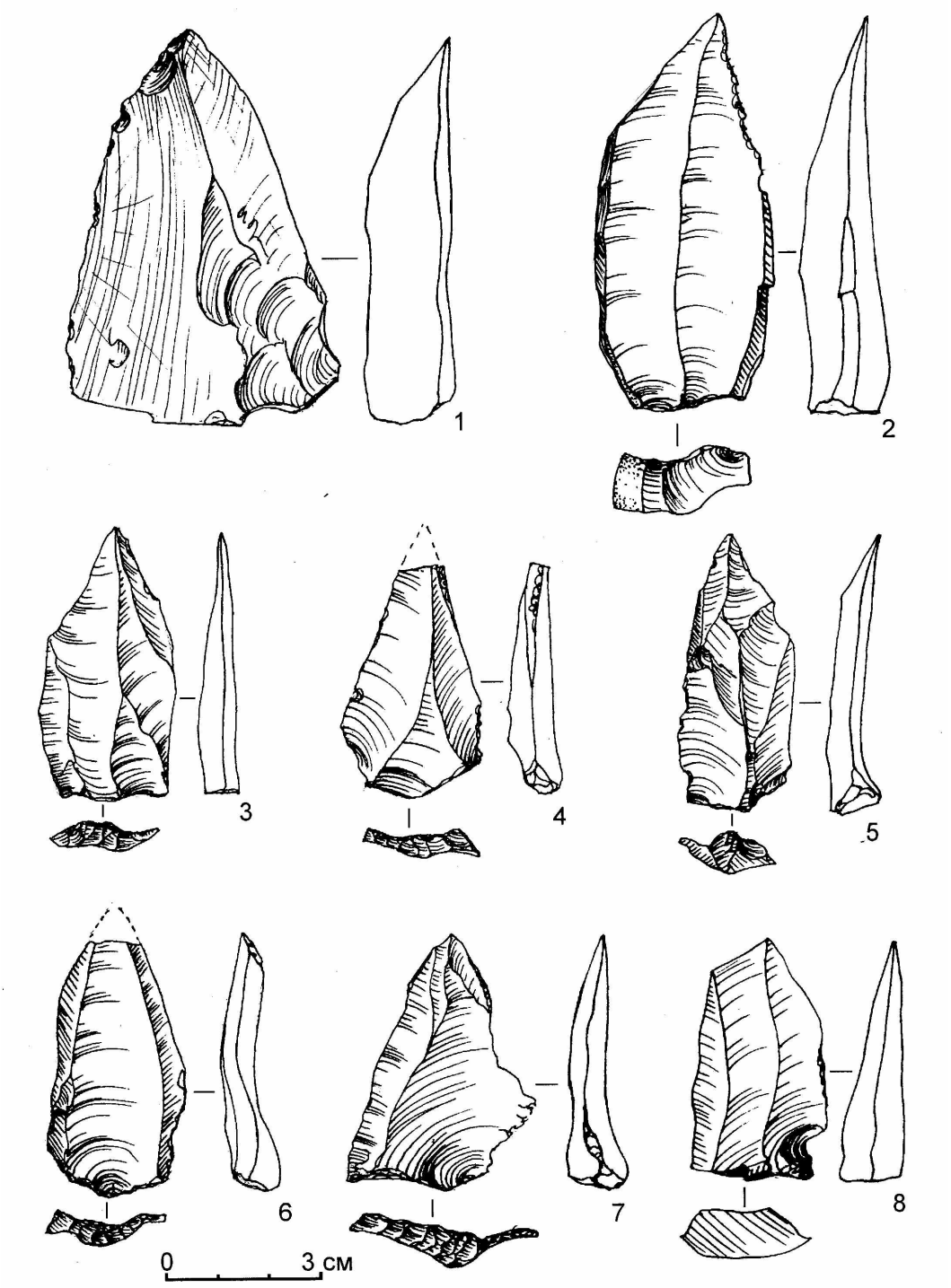

Рис. 19. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Вістря
Fig. 19. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Points

Їхні розміри коливаються від 9×4,6 до 5,2×2,3 см. Огранка спинок переважно конвергентна, зустрічна чи безсистемна; жовнова кірка на дорсальному боці виробів майже не зустрічається. Ударні площадки часто переоформлені інтенсивною (зміцнюючою) ретушшю, яка іноді надає базальній частині сколів черешкоподібного вигляду. Ретушування латеральних країв також застосовується. Ця ретуш у більшості випадків дрібна, пласка, фрагментарна. В окремих випадках краї артефактів мають виїмки чи навіть зубці, також підправлені дрібною ретушшю. Така обробка, однак, не носить формотворчого характеру, оскільки форма вістер-заготовок задається ще на стадії первинного розколювання. У збірці вістер присутні поодинокі екземпляри, які можна віднести до атипових. Вони мають неправильну підовальну форму, вісь загострення не співпадає з віссю заготовки, огранення спинок у більшості безсистемне.

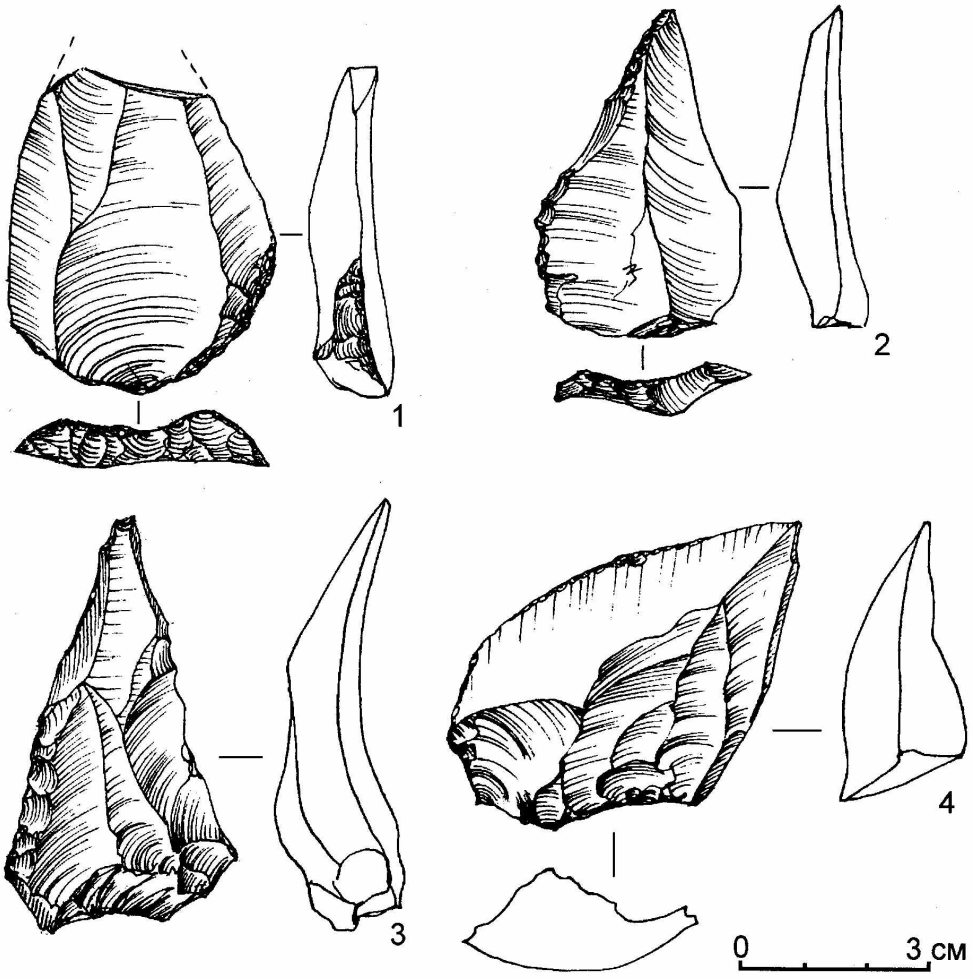

Рис. 20. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Вістря
Fig. 20. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Points

Аналізована категорія знарядь-заготовок – трикутних вістер – у відсотковому відношенні до усіх сколів складає лише 4 %, тобто, такий виріб як трикутне вістря запланованої форми і заданих розмірів могло бути розщеплене в пропорції 4 із 100, чи 1 із 25, що малоймовірно у технічному аспекті.

Такі підрахунки коректні, якщо припустити, що уся система розщеплення націлена на продукування лише трикутних вістер і що усі вони залишилися на стоянці. Але ми не знаємо, скільки насправді було виготовлено таких виробів, оскільки оперуємо лише рештками-відходами, випадковим продуктом, залишеним на місці стійбища. Кращі вироби, очевидно, були винесені поза межі поселення, втрачені під час полювання чи інших господарських заходів, використано для обміну тощо.

Якщо ж поглянути на використані заготовки для таких провідних знарядь, як скребла, скребки, ножі, різці, то ситуація стає ще складнішою, оскільки для перерахованих типів знарядь головною заготовкою був відщеп, часто вкритий кіркою. Виникає враження, що трикутні вістря продукувалися самі по собі як спеціалізовані знаряддя, а всі інші господарські інструменти – з підручних покидькових матеріалів, не пов'язаних з біпоздовжньою технікою утилізації ядрища.

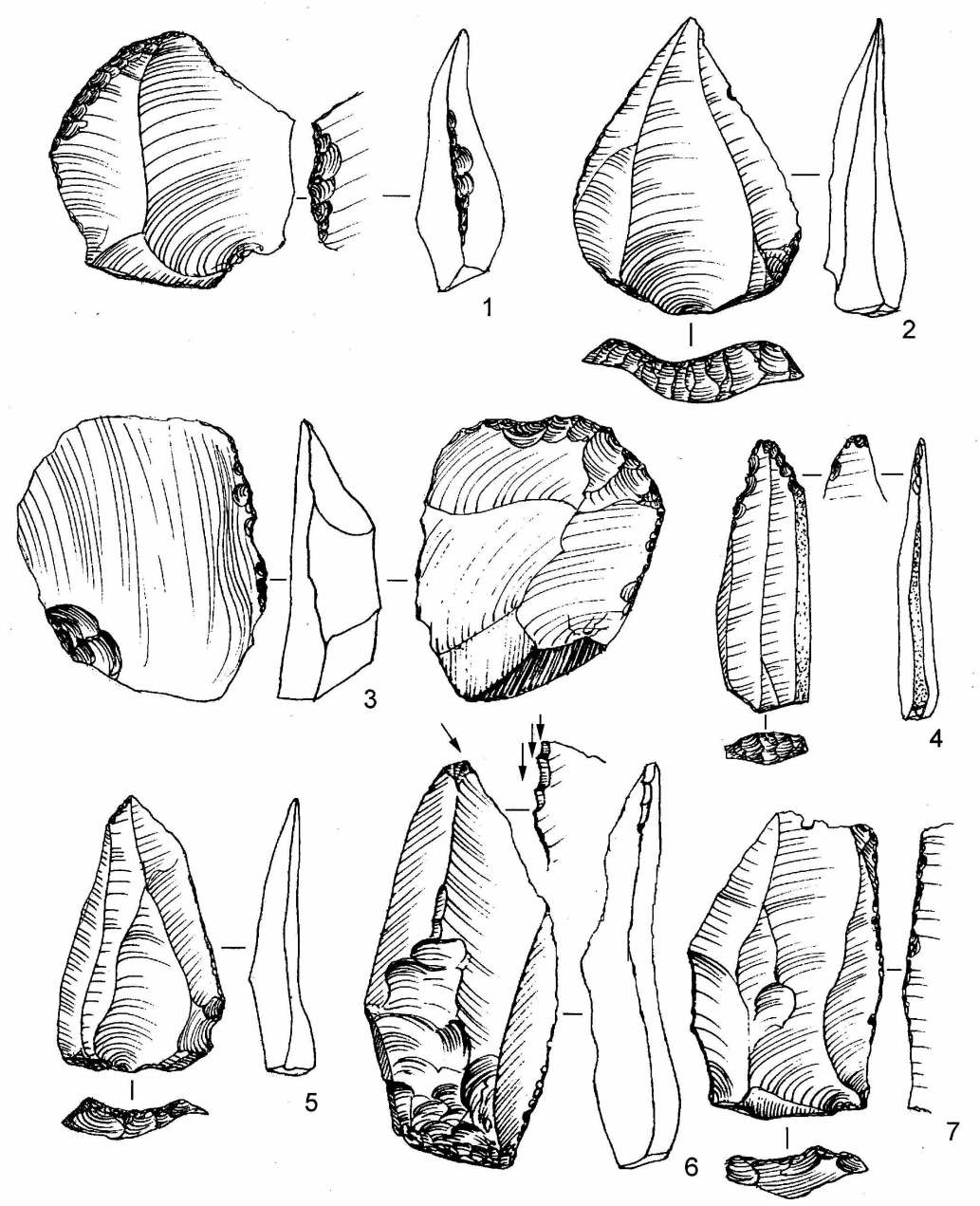

Рис. 21. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Знаряддя праці
Fig. 21. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Tools

Така ж картина спостерігається на інших пам'ятках з технікою продукування трикутних вістер, як на Близькому Сході і Балканах, так і в Моравії, на заході України і навіть в Сибіру. Справжні трикутні вістря складають мізерний процент, а всі інші знаряддя виготовлені на нестандартних заготовках. Такий стан, на нашу думку, пов'язаний з великою цінністю справжніх трикутних вишуканих вістер (як, можливо, престижних, призначених на обмін, виробів – ?). Їх не викидали, не залишали на місці стоянки після залишення її поселенцями. Те, що залишається в руках археолога, – випадковий чи бракований продукт. Така велика кількість

вістер в нижніх шарах Куличівки пояснюється насамперед багатством першокласної сировини (мабуть, простіше було виготовити нове вістря, ніж шукати втрачене).

Якщо порівнювати вістря IV-го шару, то вони дійсно нічим суттєвим не відрізняються від таких же заготовок III-го шару [Demidenko and Usik, 1993, s. 241; Ситник, 1996, с. 82; Stepanchuk, Cohen, 2000–2001, p. 103; Svoboda, 2004, p. 39; Meignen at all, 2004, p. 57], II-го шару [Савич, 1975, с. 25, рис. 5, *8*] і навіть I-го*.

Співставляючи вістря аналізованого комплексу з типовими богуніцкими, головним чином з пам'яток Брно-Богуніце і Странска Скала III (різні горизонти) [Škrdla, 1994, p. 5, 8; Valoch, 1996, fig. 80–81; Svoboda, 2002, p. 139; Škrdla, Tostevin, 2005, p. 50], треба вказати й на деякі відмінності. Перш за все, це не зовсім правильна трикутна форма, а більше стрільчаста (іноді навіть аркоподібна чи пікоподібна), з максимальною шириною в нижній третині заготовки. Ці вироби інтенсивніше огранені, особливо більших розмірів. Частіші зняття біпоздовжнього характеру, яскравіше виражені фасетовані площадки, хоч справжніх "шапо" небагато. Порівняно з вістрями Странской Скали III, куличівські вироби частіше використовувалися як заготовки для інших знарядь – скребел (рис. 15, *3*; рис. 16, *2*; рис. 20, *1*), ножів (рис. 15, *4*; 16, *4*; рис. 19, *2;* 20, *4*), скобелів (рис. 14, *2*; 17 *1, 2*). Щоправда, не відзначено жодного кінцевого скребка на трикутному видовженому вістрі (з обламаним і випукло ретушованим кінцем), хоч подібні знаряддя трапляються у III-ому шарі [Stepanchuk, Cohen, 2000–2001, p. 103, fig 15, *3*; Svoboda, 2004, p. 39, fig. 3; 3, *7–8*].

Скребла і скребки – 78 екз.

Це також провідна категорія знарядь IV-го культурного горизонту Куличівки. На відміну від вістер скребла-скребачки виконували, ймовірно, одну і ту ж головну виробничу дію – вичинку шкур убитих тварин, а також скобління дерев'яних/кістяних матеріалів. Ми не знаємо напевне їх справжньої функції, але розрізняємо їх найперше за місцем розміщенням і випуклістю робочого краю/ділянки на заготовці. Наступним класифікаційним рівнем є кут загострення робочого краю і характер ретуші, наприкінці звертаємо увагу на величину, пропорції і стан збереження заготовки.

Саме за такими класифікаційними ознаками ми виділяємо окремо *скребла, скребла-скребки і скребки.* Проміжна категорія скребел-скребків є наслідком специфічної перехідної індустрії, у якій наявні не лише скребла і скребки в одному комплексі, але й скребла-скребки як інструменти, що поєднують риси обох типів знарядь. До цієї категорії ми зарахували й два зубчастих знаряддя на масивних напівкрайових відщепах.

Скребла-скребки – 10 екз. Це знаряддя перехідних типів, які включають риси скребел та скребків на одному виробі. Найчастіше представлений випуклий широкий робочий край на термінальному кінці заготовки (типу скребка), який плавно переходить в поздовжній випуклий (типу скребла), або ж дуже широкий поперечний напівкрутий робочий край на відщепі, який можна розглядати як кінцевий випуклий скребок і як поперечно-випукле скребло.

Ми визначили власне три таких підгрупи, всередині яких можна визначити типи:

- поперечно-поздовжньо-випуклих крутих на безсистемно-крайовому відщепі – 1 екз. (рис. 23, *1*);
- поперечно-поздовжньо-випуклих напівкрутих, частково зубчастих дорсальних на поздовжньо-крайовій пластині – 1 екз. (рис. 31, *1*);

*Автори неодноразово знаходили в колекції I-го шару першокласні вістря типу Богуніце, але, що дивно, і в культурних шарах бронзового та ранньозалізного віку траплялися трикутні вістря палеоліту. Очевидно, в нижній частині схилу, де суглинисті породи майже відсутні і кремені практично виходять на поверхню (усіх палеолітичних шарів), поселенці пізніших епох підбирали і використовували ці вироби як заготовки. Саме тому кремені так званого I-го шару дуже сильно патиновані – біла фарфорова кірка вкриває усю поверхню, в той час у верхній частині схилу, де існують потужні стерильні прошарки, кремені IV–III шарів майже не мають патини (але в цій частині розкопу матеріали I-го шару відсутні).

- поперечно-поздовжньо-випуклих напівкрутих дорсальних на напівкрайовому відщепі – 1 екз. (рис. 28, *1*);
- поперечно-поздовжніх випуклих дорсальних (з локалізованими робочими ділянками) похилих на відщепах – 2 екз. (рис. 23, *2*; 31, *2*);
- кутових поперечно-поздовжніх випуклих дорсальних і вентральних з локалізованими робочими ділянками на відщепах – 2 екз. (рис. 31, *5*; 21, *1*);
- поперечно-випуклих широких з крутою крайовою рівномірною дорсальною ретушшю на напівкрайовому відщепі – 1 екз. (рис. 31, *4*);
- поперечно-випуклих широких з крутою крайовою нерівномірною ретушшю на дуже масивному безсистемно-крайовому відщепі з крутою ретушшю на ввігнутих поздовжніх краях – 2 екз.

Якщо групувати ці вироби за ознаками більше узагальненими, то можна виділити три групи: поперечних – 3 екз., поперечно-поздовжніх – 5 екз., поперечно-кутових локалізованих (2 екз.).

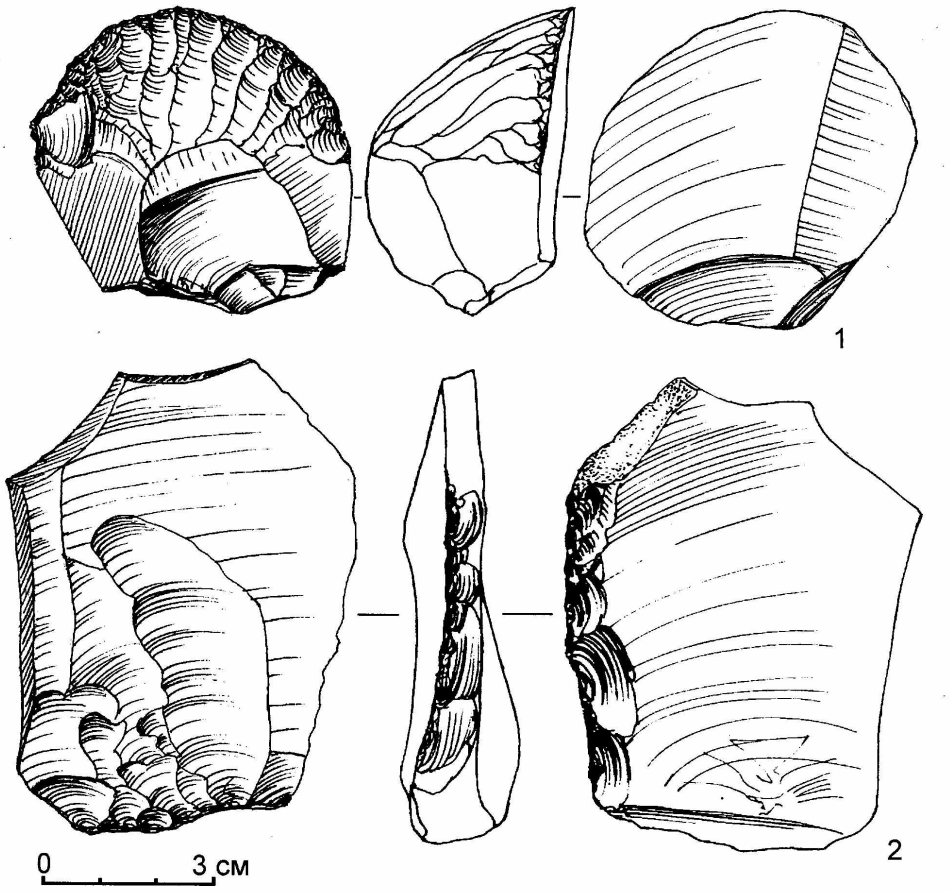

Рис. 22. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. 1 – нуклеподібний скребок; 2 – скребло
Fig. 22. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. 1 – core-like end-scrapper; 2 – side-scrapper

Тільки одне знаряддя сформоване на пластині, всі інші – на відщепах. Два екз. мають похилу (загострену) ретуш, інші – напівкруту і круту. Лише два предмети – дуже масивні безсистемно-крайові відщепи, інші – середньої величини заготовки.

Скребла – 19 екз. Це знаряддя на відщепах і на пластинах, що мають широкий робочий край на одному чи двох поздовжніх краях (іноді – широкому поперечному) і круту/напівкруту суцільну ретуш. У нашій колекції справжні чи типові скребла нечисленні. Немає чітких серій за формою, розмірами і пропорціями заготовок. Робочі краї також не мають виразної

стандартизації. Кілька предметів належать до зубчастих форм. Загалом лише три скребла виготовлено на пластинах, одне – на трикутному вістрі, два – на фрагментах плоских природних уламків; інші 14 – на відщепах. Одне знаряддя – поперечно-пряме, п'ять – поздовжньо-прямих, вісім – поздовжньо-випуклих, два – випукло-прямих поздовжніх.

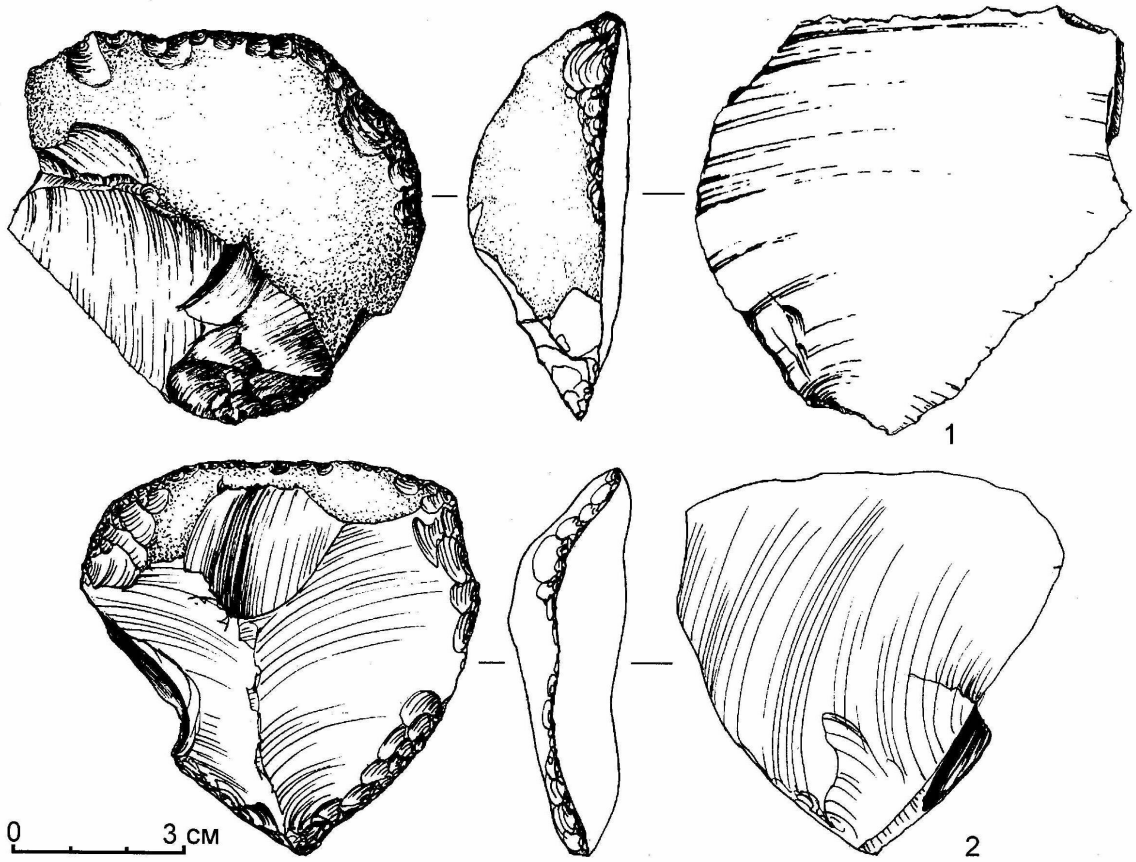

Рис. 23. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Скребла
Fig. 23. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Side-scrappers

Три скребла мають похилу ретуш (їх в якійсь мірі можна називати скреблами-ножами), п'ять скребел – досить круту ретуш і 12 – напівкруту ретушну обробку. Лише одне скребло має вентральну ретуш, всі інші – дорсальну. Усі їх можна згрупувати у наступні типи.

Тип поздовжньо-випуклих дорсальних напівкрутих на невеликих відщепах (часто фрагментованих) – 5 екз.

Тип поздовжньо-прямих дорсальних напівкрутих на конвергентному вістрі – 1 екз. (рис. 20, *3*).

Тип поздовжньо-випуклих дорсальних напівкрутих на масивних біпоздовжньо-конвергентних вістрях – 2 екз. (рис. 27, *1*).

Тип поздовжньо-прямих дорсальних напівкрутих на поздовжньо-крайовій пластині – 1 екз. (рис. 27, *2*).

Тип поздовжньо-прямих дорсальних напівкрутих на радіально-крайових відщепах – 2 екз.

Тип поперечно-прямих дорсальних напівкрутих на відщепі – 1 екз. (рис. 13, *3*).

Тип поперечно-ввігнутих дорсальних напівкрутих на відщепі – 1 екз. (рис. 22, *4*).

Тип поздовжньо-прямих вентральних крутих на відщепі – 1 екз. (рис. 22, *2*).

Тип поздовжніх випукло-прямих дорсальних похилих на відщепах (один – первинний, обоє – фрагменти базальних частин) – 2 екз. (рис. 30, *7*).

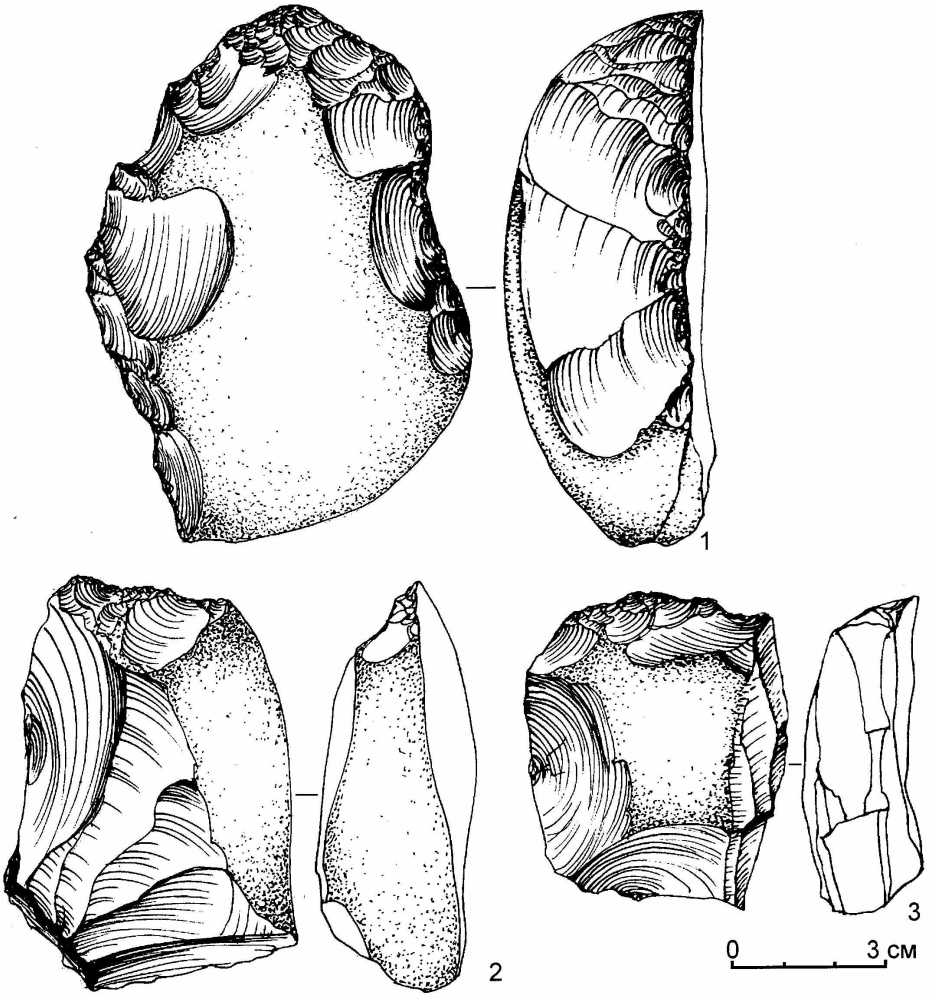

Рис. 24. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. 1 – нуклеподібний скребок, 2 – кінцеві скребки
Fig. 24. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. 1 – core-like end-scrapper, 2 – end-scrappers

Тип поздовжньо-прямих крутих (1 екз.) і ввігнутих крутих (1 екз.) на плоских природних уламках – 2 екз.

Тип поздовжньо-випуклих крутих зубчастих з локалізованою вентральною ретушшю на масивних поздовжньо-крайових відщепах – 2 екз. (рис. 25, *1, 2*).

В загальних рисах скребла четвертого шару Куличівки не мають виразної стандартизованої форми, проте за основними морфологічними характеристиками повторюють знаряддя, що типові для мустьєрського часу.

Скребки – 48 екз.

Це провідна група знарядь, але загалом мізерна на багатотисячну колекцію шару IV – приблизно 50 екз. на 10 тис. екз. дебітажу, що складає 0,05 %. По відношенню до загальної кількості усіх знарядь скребачки складають більше третини виробів з вторинною обробкою.

У цій категорії виділяємо кілька груп за комплексом різних морфологічних ознак, найперше вигляду, форми і кута загострення робочого краю (фото 12).

Досить виразною є низка знарядь, яку можна назвати скребками-стамесками, що відрізняються від звичайних скребачок загостреним стрілчастим чи аркоподібним робочим краєм на термінальному кінці відщепів з кірковим покриттям.

Ця характерна ознака – заготовка у вигляді первинного чи напівпервинного відщепа з загостреним півокруглим робочим краєм – одразу кидається у вічі (рис. 28–31). Для чого використовувалися саме такого типу заготовки – з жовновою (конкреційною) кіркою на спинці, – попередньо можна пояснити лише зручністю тримання в руці шорсткого предмета з кіркою, який менше вислизав з-під пальців в процесі обробки шкури тварини. Інакше неможливо пояснити, чому серед сотень першокласних геометрично правильних пластин і відщепів, для виготовлення скребачок відібрані округло-овальні відщепи з кіркою на спинці. Одначе, чому в інших верхньопалеолітичних індустріях такі скребачки виготовлені на пластинах без кіркового покриття? Можливо, застосовувалися в руків'ях?

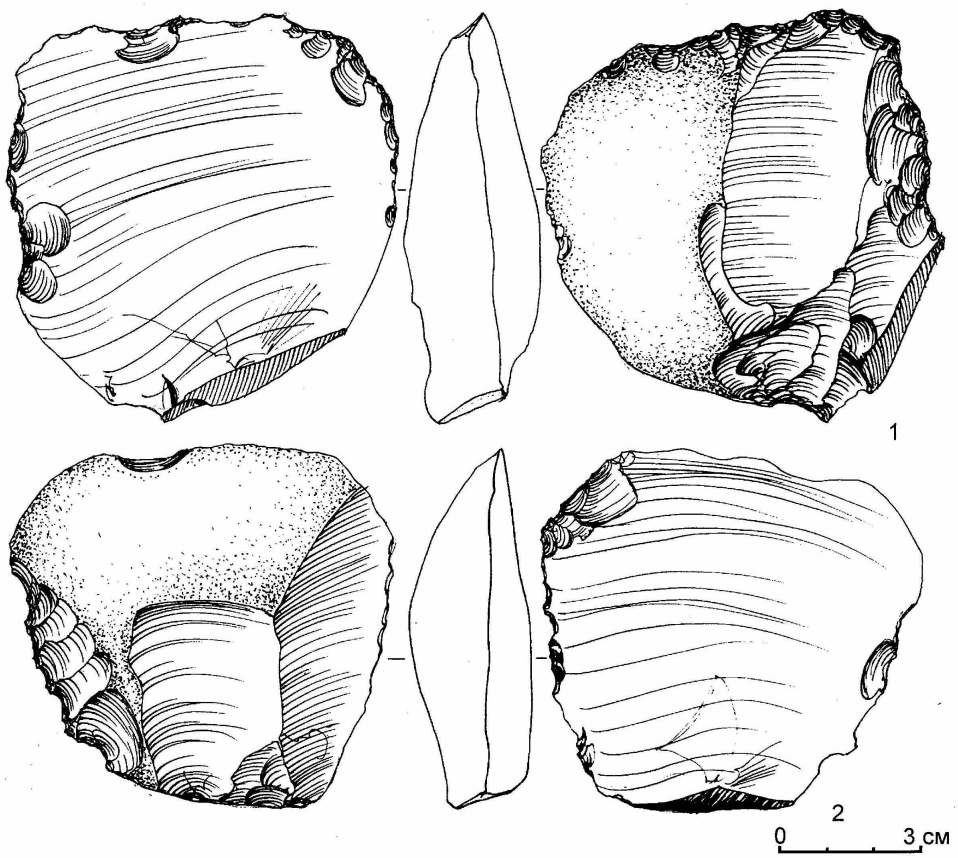

Рис. 25. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Зубчасті скребла
Fig. 25. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Denticulate side-scrappers

Другою характерною рисою цих знарядь є підгострений і різко-випуклий стрілчасто-арочний робочий край, який характерний більше для "стамесок", ніж для крутих скребачок палеолітичної доби.

Протилежними до попередньої групи є так звані "нуклеподібні скребки" (рис. 24). Їх лише 5 екз., але вони досить своєрідні і чітко виділяються серед інших виробів цієї категорії. Специфічною ознакою є масивність і випукла спинка заготовки (природного уламка чи крупногабаритного відщепа), а також досить крута нерівномірна груба обробка випуклого короткого кінця чи всього предмета по периметру (рис. 24, *1*).

Іноді спостерігаються бокові негативи знять, що типові для торцевих нуклеусів (рис. 24, *3*). Невідомо, чи ці вироби взагалі використовувалися як знаряддя, хоч за морфологічними ознаками їх можна вважати високими скребками (рис. 22, *1*).

Ще однією групою представлені кінцеві скребки на аморфних відщепо-пластинчастих заготовках з притупленою вузькою крайовою ретушшю. Ретуш переважно однорядна

паралельна, прямовисна чи перпендикулярна до короткого вузького термінального краю заготовки (рис. 28, *2*).

Можна вичленити також серію сколів, у більшості відщепів з кірковим покриттям, крутий випуклий термінальний край яких за своїми технічними ознаками відповідав робочому краю кінцевого скребка. По краю дуги поперечного кінця таких заготовок помітна мікроретуш використання, яка добре "читається" на прикраєвій кірковій зоні спинки відщепа. Таких "псевдо-скребків" є 10 екз., що виключає випадковий характер їх мікроретуші. Тим більше, що на сотнях інших крайових відщепів і пластин такої обробки чи слідів використання не виявлено.

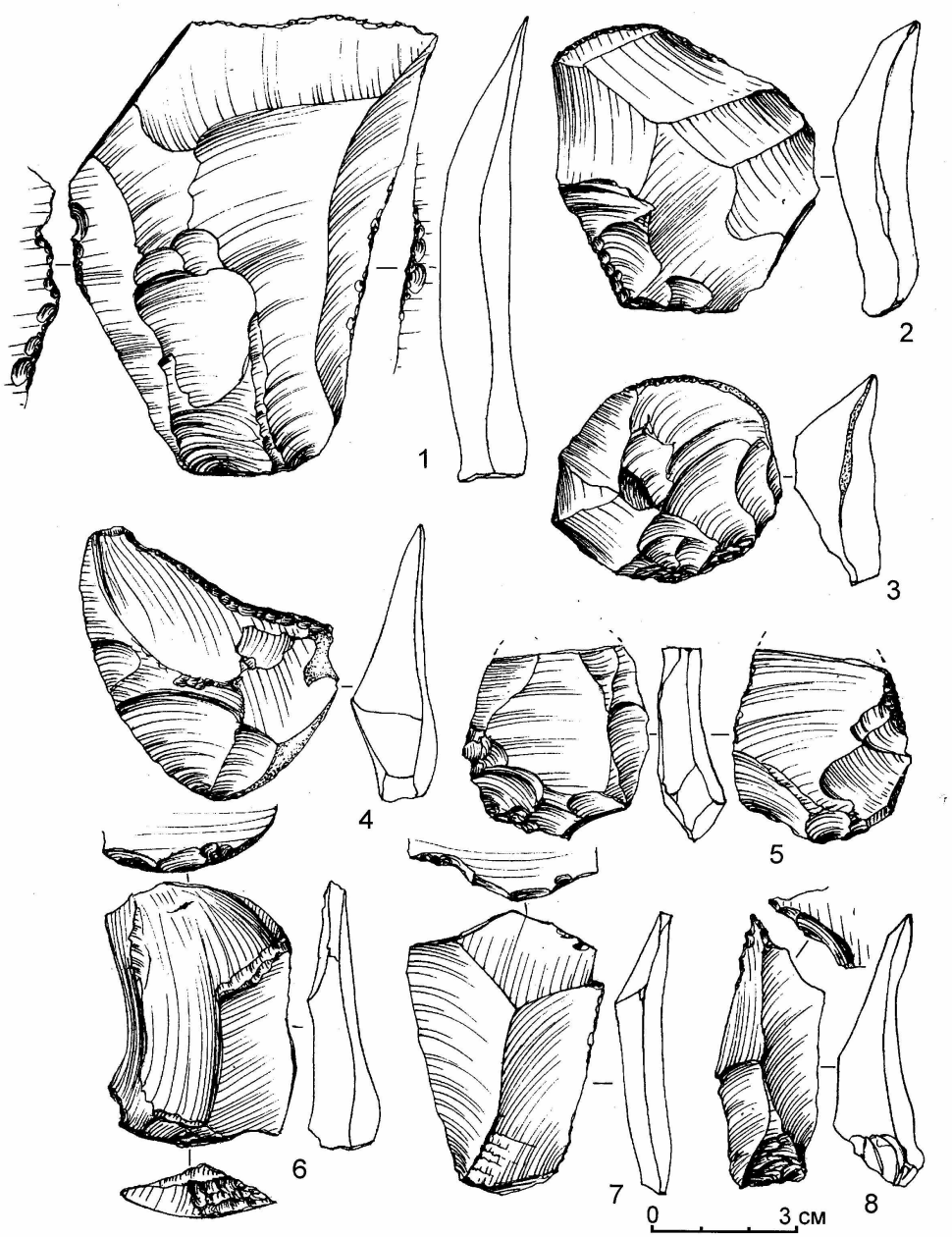

Рис. 26. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Знаряддя праці
Fig. 26. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Tools

Лише 3–4 предмети виглядають як типові кінцеві знаряддя, що дуже мало для такого багатого виробничого комплексу, як шар IV Куличівки. Правда, наявні оригінальні форми скребачок, що представлені також поодинокими екземплярами (8 екз.).

Враховуючи своєрідні і більш-менш серійні форми знарядь (на основі тих же ознак, що застосовувалися й до визначення інших знарядь – характеру робочого краю, його розташування та виду заготовки), у збірці виділені такі *оригінальні типи*:

- кінцевий подвійний з дуже крутою притуплюючою ретушшю і двома скісними дещо ввігнутими робочими ділянками (рис. 30, *6* – це єдиний подвійний тип з полярними робочими краями на видовженій безсистемно-крайовій пластині) – 1 екз.;
- кінцевий з притуплюючою прямовисною ретушшю, що переходить у поздовжній край, на поздовжньо-крайовій пластині (рис. 30, *5*) – 1 екз.;
- кінцевий віялоподібний з випуклим зубчастим робочим краєм на безсистемно-крайовому відщепі (рис. 29, *6*) – 1 екз.;
- випуклий прямовисний вентральний на торці розлому відщепа, на базальній стороні – 1 екз.;
- термінально-кутовий напівкрутий з виділеним “носиком” на куті широкого поперечного краю віялоподібного поздовжньо-крайового відщепа – 1 екз.;
- поперечно-прямий з крайовою зубчастою ретушшю на невеликій поздовжньо-крайовій пластині – 1 екз.;
- випуклий, з похилою підгострюючою ретушшю, вентральний, на фрагменті крутого відщепу з вентральною підтескою (рис. 21, *3* – робочий край нерівномірний, але суцільно оброблений широкою підпаралельною ретушшю) – 1 екз.;
- мікроскребачка (чи раклет – ?) на невеличкій (1,5×2,0 см) лусці, з похилою ретушшю на більшій частині периметру заготовки – 1 екз.

Серійно представлені такі типи (40 екз.):

Тип кінцевих загострених з сильно випуклим робочим краєм, на первинних чи напівпервинних відщепах – 13 екз. (рис. 28, *3, 4*; 29, *1–3*; 30, *1, 4*). Власне такі екземпляри ми називаємо “стамескоподібними”, хоч до функцій стамесок вони, очевидно, не мали жодного відношення. Серед них виділяється один дуже вигнутий у профіль скребок, якби з дзьобоподібним робочим краєм (?).

Тип таких же загострених, але бокових – термінально-кутових на первинних вкорочених відщепах з широким поперечним краєм – 3 екз. (рис. 30, *3*).

Тип кінцевих, поперечно-прямих (ледь випуклих), з крутою притуплюючою краєвою (вузькою) ретушшю – 7 екз. (4 екз. – на пластинах і 3 екз. – на відщепах) – рис. 28, *2*; 26, *2*. Відрізняються від звичайних кінцевих скребачок тонкою стрічкою тупого ретушованого робочого краю.

Тип кінцевих випуклих з мікроретушшю чи слідами застосування на відщепах з випуклим напівкрутим поперечним краєм, вкритому жовняною кіркою готовому скребку без будь-якої вторинної обробки – 9 екз.

Тип нуклеподібних скребачок, у якому помітно три варіанти: А) нуклеподібні на природному шматку з майже круговою (по периметру) крутою ретушшю (рис. 24, *1*); Б) нуклеподібні, з коротким крутим краєм (на природному шматку і масивному сколі) – 2 екз. (рис. 24, *2, 3*); В) нуклеподібні з напівкрутою регулярною обробкою довгими пластинчастими зняттями і прикраєвою дрібною ретушшю, що формує широку дугу робочого краю, який одночасно міг бути і ударною площадкою для розщеплення мікропластин (рис. 22, *1*).

Тип звичайних скребків кінцевого характеру, на поздовжньо-крайових відщепах сегментоподібної (віялоподібної) форми – 4 екз. (рис. 30, *2*; 29, *4*). Один з них має бокову ділянку робочого краю (рис. 29, *5*), ще один представлений лише фрагментом робочого краю скребка на двосхилій пластині. З них лише один (рис. 30, *2*) відповідає усім параметрам типового, напівкрутого, випуклого, з широкою ретушшю на розширеному робочому краю скребка.

Отже, завершуючи характеристику скребків, ще раз наголосимо на серійності відщепних заготовок з ділянками конкреційної кірки на спинці і підгостреного робочого краю, як у

стамески. Поряд з трикутними вторинними вістрями це ще одна характерна особливість у категорії знарядь нижніх шарів Куличівки. Трапляються такі знаряддя і на інших пам'ятках традиції типу Богуніце, але не так серійно і не в такій кількості [Valoch, 1996, fig. 81, *7*; Škrdla, Tostevin, 2005, p. 51, obr. 12]. Однак такі форми є типовими для III і II-го шарів Куличівки [Савич, 1975, с. 23, рис. 4].

Скобелі – 5 екз.

Насправді знарядь з виїмками є набагато більше, але ми брали до уваги лише безсумнівні виїмчасті знаряддя як спеціальні інструменти-скобелі. Пластини і відщепи з випадковими різнокаліберними виїмками, які досить часто трапляються у колекції, на нашу думку, є наслідком стану збереження серед тисяч інших предметів розколювання.

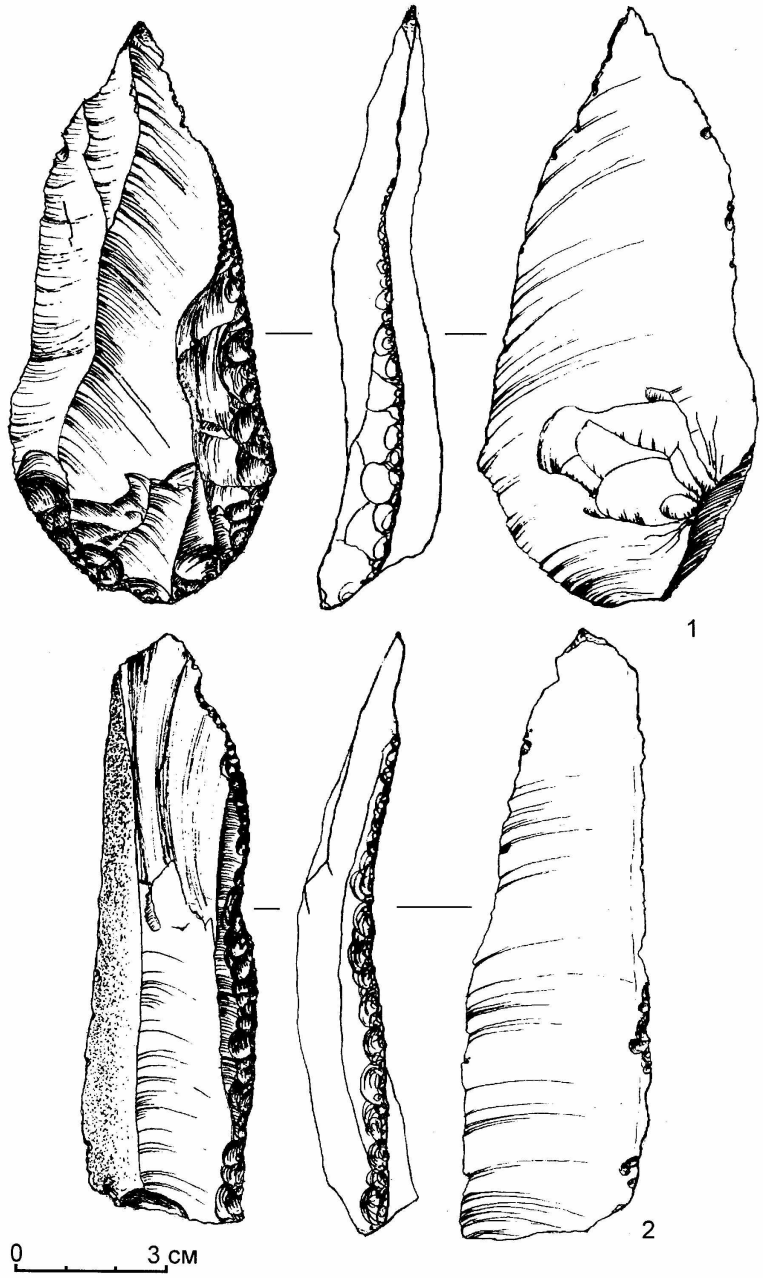

Рис. 27. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. 1 – вістря з поширеною ретушшю; 2 – пластина з крутою ретушшю

Fig. 27. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. 1 – point with large retouch; 2 – blade with high retouch

Серед цих п’яти предметів розрізняються типи:

- поздовжньо-фасетованих широко-виїмчастих дорсальних – 2 екз. (рис. 31, *1*);
- поздовжньо-фасетових широко-виїмчастих вентральних – 2 екз.;
- поперечних дорсальних дрібнофасетованих – 1 екз.

Різці – 24 екз.

Це ще одна більш-менш представницька категорія знарядь IV-го шару. В сумі ознак переважають так звані архаїчні форми – на масивних відщепах і пластинах, з широкими різцевими лезами кутового і бокового типів. Класичних серединних різців немає зовсім, зате представлені нуклеподібні. Поодиноко трапляються різці на торці фасетованих граней. По відношенню до скребел-скребачок цей тип знарядь знаходиться у явно підлеглому стані.

Загалом на пластинах сформовано 13 знарядь, на відщепах – 11. З них бокових – 9 екз.: 4 екз. – на пластинах; 5 екз. – на відщепах.

Серед звичайних бокових знарядь (9 екз.) на торці розлому чи ударній площадці – один екземпляр (подвійний на двох боках розлому); ще один – подвійний базально-термінальний (на боці розлому поперечного кінця і симетрично на місці ударної площадки скола).

Серединних різців – 4 екз. Усі нетипові. На пластинах – 2 екз. і стільки же на відщепах.

11 кутових різців, з яких 7 – на пластинах і 4 – на відщепах. В цій збірці присутні три екз. різців на куті розлому, підправленого дрібною ретушшю – ретушно-фасеткові знаряддя. Середні розміри заготовок, що використовувалися для цих інструментів: 7×3,5×1,2 см.

За основними техніко-морфологічними ознаками в колекції виділяємо такі типи:

- бокові фасеткові на торці розлому пластинчастих заготовок – 2 екз. (рис. 35, *1*, *2*);
- бокові фасеткові на ударній площадці пластин – 2 екз.;
- бокові фасеткові на ударній площадці відщепів – 2 екз. (рис. 32, *4*);
- бокові фасеткові на поперечному широкому краю відщепа – 1 екз.;
- бокові подвійні, з двох сторін торця розлому – 1 екз. (рис. 33, *2*);
- бокові подвійні, з двох сторін поздовжнього краю (торця поперечного розлому і ударної площадки) – 1 екз.;
- серединні багатофасеткові термінальні на відщепах – 2 екз.;
- серединні базально-фасеткові вентральні на пластинах – 1 екз.;
- серединні термінально-фасеткові нерівномірні (складає враження кутового різця) – 1 екз. (рис. 34, *1*);
- кутові термінально-фасеткові на пластинах – 2 екз. (рис. 32, *3, 5*);
- кутові базально-фасеткові на пластинах – 4 екз. (три крупних пластини і одна дрібна) – рис. 32, *6*; 34, *2*; 35, *3*;
- кутові поперечні на широкому відщепі віялоподібної форми – 1 екз.;
- кутові подвійні базально-термінальні, на пластині – 1 екз. (рис. 32, *7*);
- кутові фасетково-ретушні термінальні на масивних відщепах – 2 екз. (рис. 34, *4*);
- нуклеподібні подвійні на торці масивного відщепа (рис. 24, *1*) і на боковій грані нуклеуса (рис. 33, *3*).

У цій колекції ми не врахували двох різцеподібних знарядь на гострому краю вістер (рис. 21, *6*) і різцеподібного бокового зняття на торці видовженої пластини з широкою виїмкою, яку ми віднесли до категорії скобелів (рис. 23, *1*).

<u>Проколки-провертки</u> – 5 екз.

Це також нечисленні і в багатьох випадках сумнівні знаряддя з виділеним міцним кінцем, ретушованим з однієї чи з двох сторін. Три предмети мають дуже гострий робочий край, два – тупіший. Чотири знаряддя належать до термінально-гострокутних і один – бокових на куті широкого поперечного краю. Чотири із п’яти знарядь сформовано на реберчастих сколах. Можна зазначити такі типи:

- дзьобоподібних, термінально-гострокутних ретушованих з одного боку на ребристих пластинах – 2 екз. (рис. 26, *8*);

- дзьобоподібних поперечно-кутових ретушованих з одного боку на реберчастому відщепі – 1 екз.;
- гострокутних притуплених кінцевих, ретушованих з двох боків на реберчастій пластині – 1 екз.;
- гострокутних кінцевих, ретушованих з двох боків із на поздовжньо-крайовій тригранній пластині – 1 екз. (рис. 21, *4*).

Пластини з ретушшю – 49 екз.

Пластини з розповсюдженою суцільною ретушшю – 18 екз.

Виділяємо ці вироби в окрему категорію знарядь, оскільки їх не можна віднести ні до скребел, ні до скребачок, ні до скобелів. Найбільш ймовірно виділити клас ножів (чи ножеподібних знарядь), але крута, іноді навіть притуплююча ретуш на поздовжніх краях цих сколів не дозволяє вважати їх інструментами для розрізання будь-яких матеріалів. Скоріше за все, це були поліфункційні знаряддя, як і усі інші палеолітичні крем'яні інструменти.

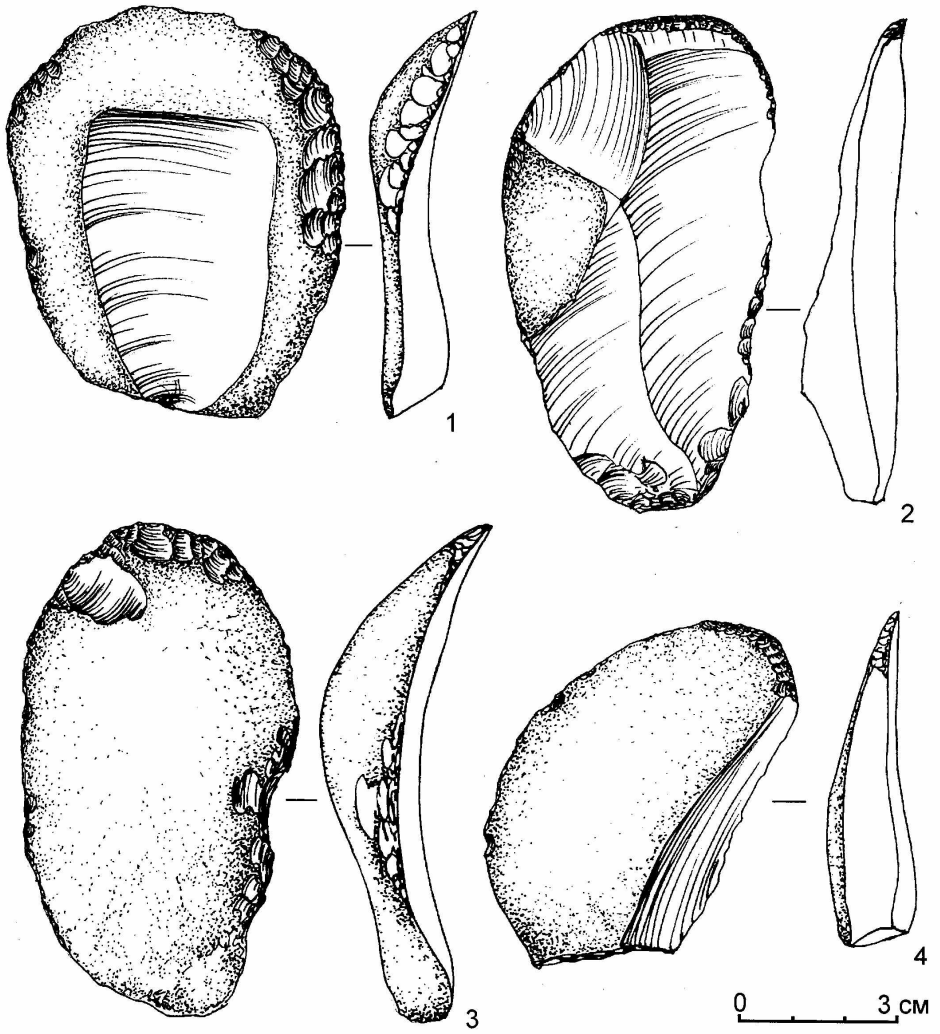

Рис. 28. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Скребки
Fig. 28. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. End-scrappers

Однак ми ведемо класифікацію та опис за морфологічними ознаками, які не завжди відповідають функціям виробів. Експериментально доведено, що найкращий ніж як інструмент для розрізання – це зовсім неретушоване лезо, без жодної вторинної обробки.

В нашій збірці пластин з суцільною ретушшю представлені як цілі заготовки (3 екз.), частково надламані (3 екз.), наполовину фрагментовані (5 екз.), фрагменти більших розмірів

(3 екз.) і зовсім дрібні фрагменти (4 екз.). Цілих пластин і базальних фрагментів є 9 екз., медіальних частин – 7 екз. і термінальних – 2 екз. За величиною 5 пластин належать до категорії великих (більше 7 см в довжину) пропорціями 1:3; три пластини можуть бути віднесені до дрібних чи середніх і 10 фрагментів за метричними параметрами і пропорціями не можуть бути визначені.

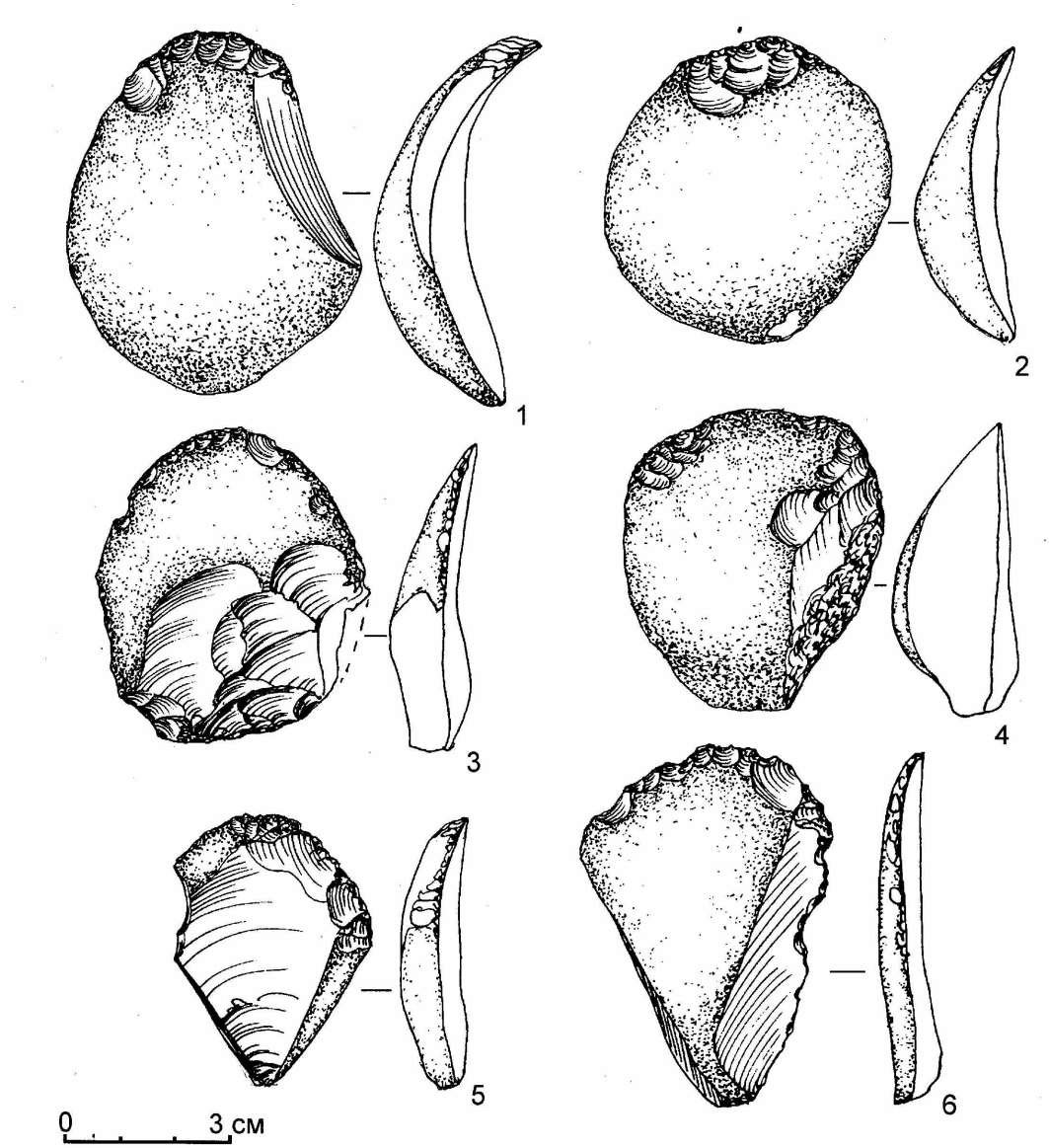

Рис. 29. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Скребки
Fig. 29. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. End-scrappers

Ретуш переважної більшості виробів дрібна, однорядна напівкрута, крута, іноді похила. За місцем розміщення ретуші виділені такі типи:

- поздовжньо-дорсальних випуклих – 1 екз.;
- поздовжньо-дорсальних прямих – 5 екз. (деякі з них мають не зовсім прямі, а дещо звивисті ретушовані краї);
- поздовжньо-випуклих базально-локалізованих дорсальних – 1 екз.;
- біпоздовжньо-випуклих дорсальних – 1 екз.;
- біпоздовжньо-звивистих дорсальних – 2 екз.;
- поздовжньо-прямих вентральних (місцями зубчастих) – 2 екз.;
- альтернативних (дорсально-вентральних) прямих (місцями зубчастих) – 4 екз.

Отже, третина усіх підправлених пластин містить обробку зі сторони животика (вентральні та альтернативні) пластини, що, очевидно, є не випадковим.

На нашу думку, вторинна обробка вентральної поверхні заготовки взагалі може виступати традиційно-культурною ознакою, особливо в комплексах, перенасичених крем'яною сировиною, коли простіше вибрати нову заготовку серед тисяч предметів розколювання, ніж ретушувати скол, ще й з вентральної сторони.

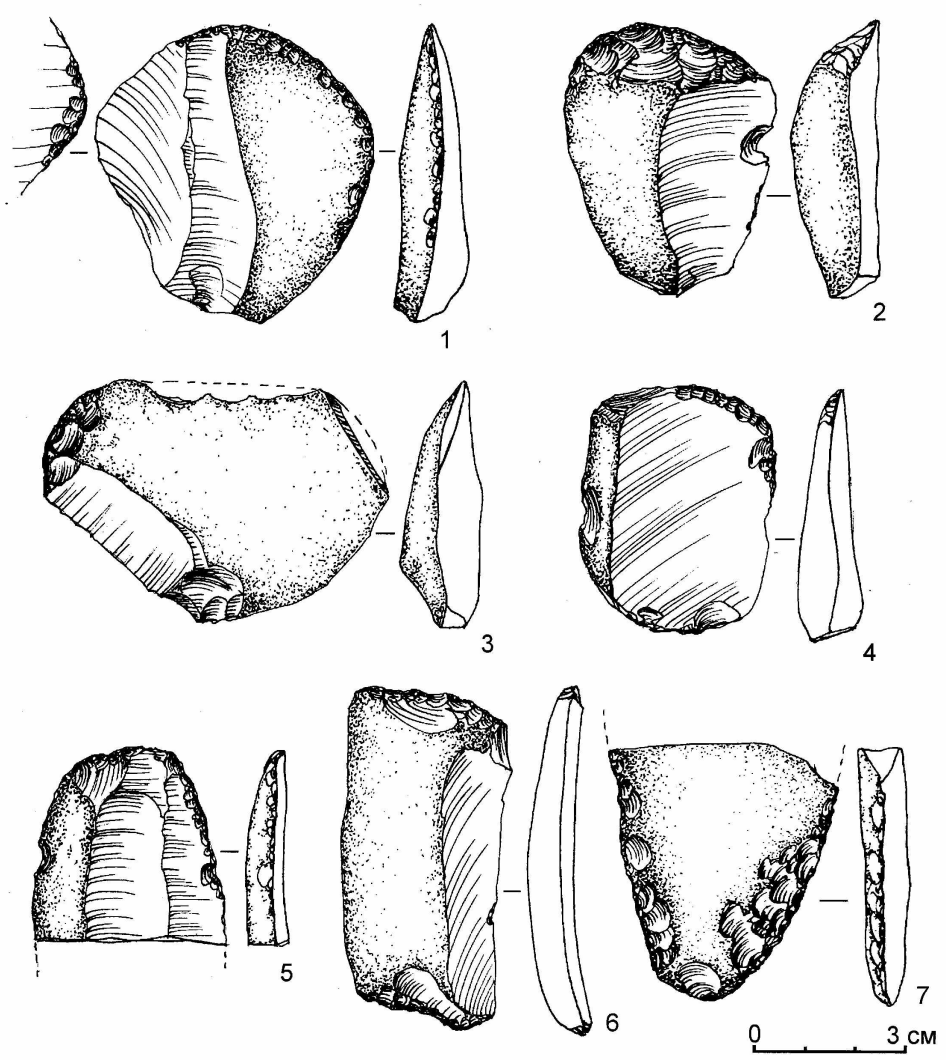

Рис. 30. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. 1–6 – скребки; 7 – пластина з ретушшю
Fig. 30. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. 1 – 6 – end-scrappers; 7 – blade with retouch

Не виключено, що вентральна ретуш насправді є слідами утилізації твердих матеріалів – інших порід каменю, кістки, рогу, твердого дерева тощо.

Пластини з дрібною ретушшю і мікроретушшю – 30 екз.

Ми вибрали найбільш показові пластини зі слідами роботи чи дрібної мікроретуші, оскільки такі сліди не можна назвати випадковим "підгостренням", а скоріше – свідомим "притупленням", якщо в цьому насправді виникала гостра потреба.

Це переважно добре огранені пластини видовжених пропорцій, з гострими (одним чи двома) поздовжніми краями. Такого типу заготовки здавна називають "ножеподібними пластинами". Зрозуміло, що таких пластин в колекції IV-го шару є набагато більше, ніж виділено нами. Практично майже кожен скол має якісь пошкодження гострих поздовжніх країв,

що викликано причинами механічного зміщення матеріалів у час існування стоянки і після залишення її. Уже один факт, що вироби залягають у шарі солюфлюкції, вказує про механічні навантаження на дуже тонкі і гострі леза таких заготовок. Про нерівномірні умови збереження цього комплексу свідчить також різна інтенсивність патини на деяких пластинах.

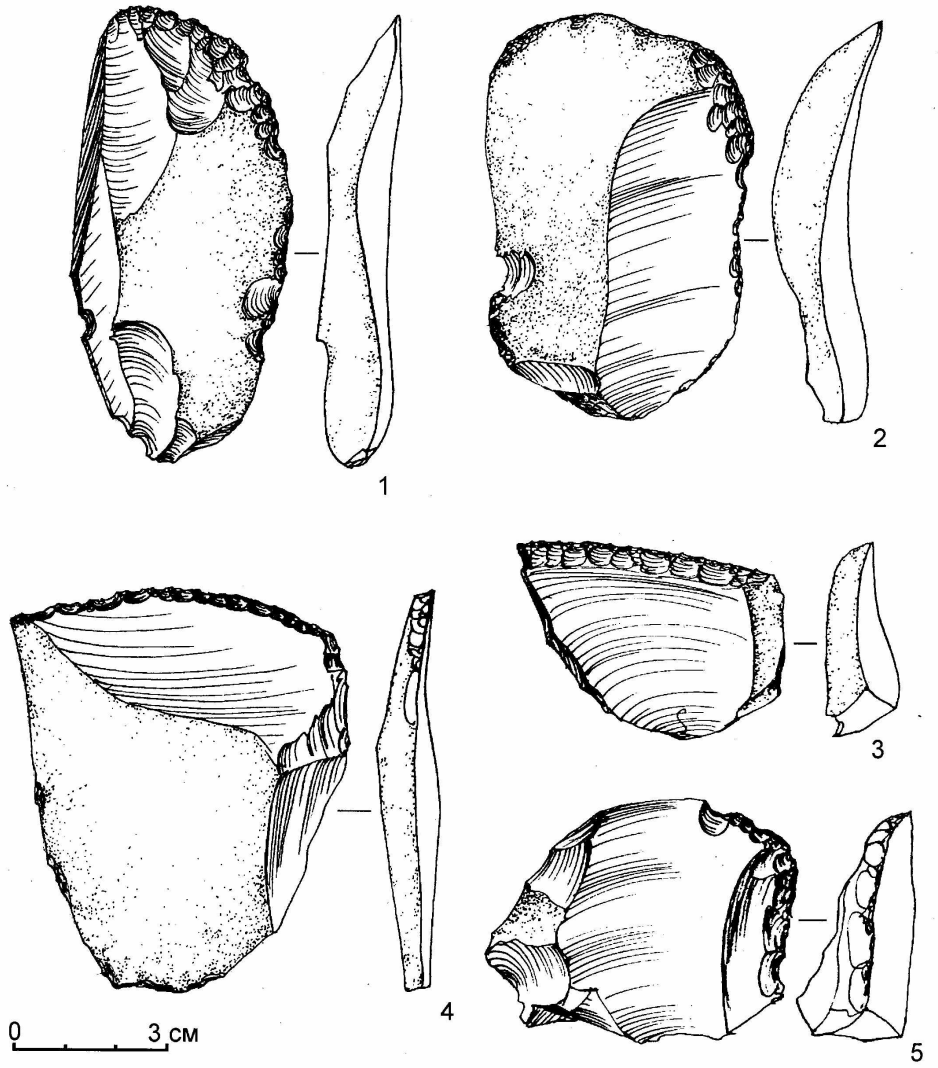

Рис. 31. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Скребла-скребки
Fig. 31. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Side-scrappers/end-scrappers

При відборі ми керувалися наявністю переважно добре помітних слідів у вигляді т. зв. мікроретуші, яку можна було фіксувати як на гострих краях (сліди утилізації), так і на тупих, напівкрутих гранях (можливо, аколюдаційна ретуш). Не враховано значної кількості пластин і відщепів з невеличкими ділянками локалізованої ретуші, псевдоретуші чи різного роду слідів використання. Зрештою, ці матеріали не впливають на загальну картину типології пам'ятки, оскільки така ретуш чи мікросліди не змінювали форми заготовки і не впливали на формотворення справжніх знарядь.

Загалом, пластини з мікроретушшю можна поділити на кілька груп в залежності від місця розміщення слідів обробки/утилізації і характеру самої ретуші. Крім того, трапляються такі поодинокі "типи", які не можна втиснути в ніякі схеми, тому вони виступають як "оригінальні речі".

Отже, найбільше є поздовжньо-прямих дорсальних, з ретушшю на одному з поздовжніх лез заготовок (12 екз.). Біпоздовжньо-прямих і випуклих чи пластин з ретушшю на двох поздовжніх лезах (прямих і випуклих) нараховують 5 екз.; 4 екз. можна назвати ножами з

обушком (1 екз. – зі смужкою кірки і 3 екз. – обушком-гранню). Обушок також підправлений, але притуплюючою прямовисною ретушшю. Лезо цих "ножів" ледь випукле. Ще три екземпляри мають ретушну підправку зі сторони черевця пластин, тому вони названі вентрально-поздовжніми. 2 екз. мають хвилясто-зубчастий край леза, ще один – обробку видовженого вістря на високій (ребристого типу) пластині. Дві пластини мають локалізовану ретуш і одна, що повністю вкрита кіркою, – виразну зубчасто-хвилясту крайову ретуш в середній частині поздовжнього краю.

З типологічного боку виділяємо:

- тип поздовжньо-прямих дорсальних – 12 екз.;
- тип біпоздовжньо-прямих дорсальних – 5 екз.;
- тип поздовжньо прямих (з обушком) – 4 екз.;
- тип поздовжньо-прямих вентральних – 3 екз.;
- тип зубчастих поздовжніх дорсальних – 4 екз.;
- тип термінально-загострених дорсальних – 1 екз.;
- тип поздовжньо-прямих притуплених – 1 екз.

Всього 30 екз.

Останній предмет у цій колекції справді має пряме поздовжнє лезо на частково крайовій пластині/відщепі з суцільною крайовою "тупою" ретушшю. Можливо, що цей предмет використовувався як інструмент для скобління, тому що різати ним було би неможливо.

Пластина з косозрізаним ретушованим краєм – 1 екз.

Це класична трьохсхила (з широким центральним негативом) пластина з досить тонкою широкою основою (2–3 мм товщиною), що наводить на думку про використання цього виробу як наконечника до дротика. Поперечний косий круторетушований край утворює з поздовжньою прямою стороною кут 45°.

Відщепи з ретушшю – 56 екз.

Відщепи з фасетковою ретушшю – 3 екз.

Це "велетенські" відщепи з добре помітною контрударною ретушшю на одному з поздовжніх країв. Усі вони мають розміри в середньому 13×7×2,5 см. Це масивні, овально-підпрямокутні сколи, достатньо важкі, щоб наносити ними удари по твердому матеріалу – дереві, кістці, м'якому каменю. Їх поздовжні, ледь випуклі робочі краї містять різновелику фасеткову ретуш і дорсально-вентральні виїмки-надщерблення контрударного характеру.

Отже, усі вони належать до типу поздовжньо-випуклих дорсально-вентральних частково зубчастих, виготовлених на масивних поздовжньо-паралельних відщепах.

Відщепи з ретушшю/мікроретушшю/слідами використання – 21 екз.

Ця категорія (як і пластини, що описані вище) не повна, оскільки неможливо провести межу поміж "більшою" чи "меншою" мікроретушшю, кількома чи кільканадцятьма фасетками зубчастого типу.

Тим не менше, така категорія заслуговує на виділення, існувала власне як інструменти до розрізання м'яких волокнистих органічних матеріалів. Це переважно знаряддя, що використовувалися без додаткової регулярної обробки, на 90 % – в тій чи іншій мірі левалуазькі зняття класичного поздовжнього огранення з поперечними негативами потоншення, конвергентні сколи (радіального типу менше). Майже усі вони не мають конкреційної кірки на спинках – свідчення того, що були розщеплені на 2–3 стадії утилізації ядрища. 80 % з них мають фасетовані прямі чи ледь випуклі ударні площадки. Загалом розміри більші, ніж середні, приблизно: 8×5×1,5 см. Тобто, ми можемо впевнено стверджувати, що ці вироби свідомо продукувалися майстрами ще на стадії розколювання ядрища як інструменти для різання.

За головними морфологічними ознаками виділяємо групу обушкових форм (10 екз.). Багато з них не мають класичного вигляду; їх так звані "обушки" – насправді не повні ділянки багатогранних ударних площадок нуклеусів, частково ребристі грані, частково круто нахилі бокові сторони, зручні для упора пальців руки при різанні. Інколи – це спеціально

фрагментована частина відщепу (рис. 26, *1*). На багатьох "обушках" помітна крута чи зубчаста ретуш, яку ми оцінюємо як ретуш акомодаційну.

До другої групи належать левалуазькі відщепи, у яких обидва поздовжні краї гострі, зі слідами мікроретуші. Їх можна визначити як дволезові ножі, оскільки робочі леза однаково ефективні (8 екз.). Усі вони поздовжньо і біпоздовжньо паралельно огранені, мають фасетовані ударні площадки – типові сколи левалуазької індустрії середньопалеолітичної доби.

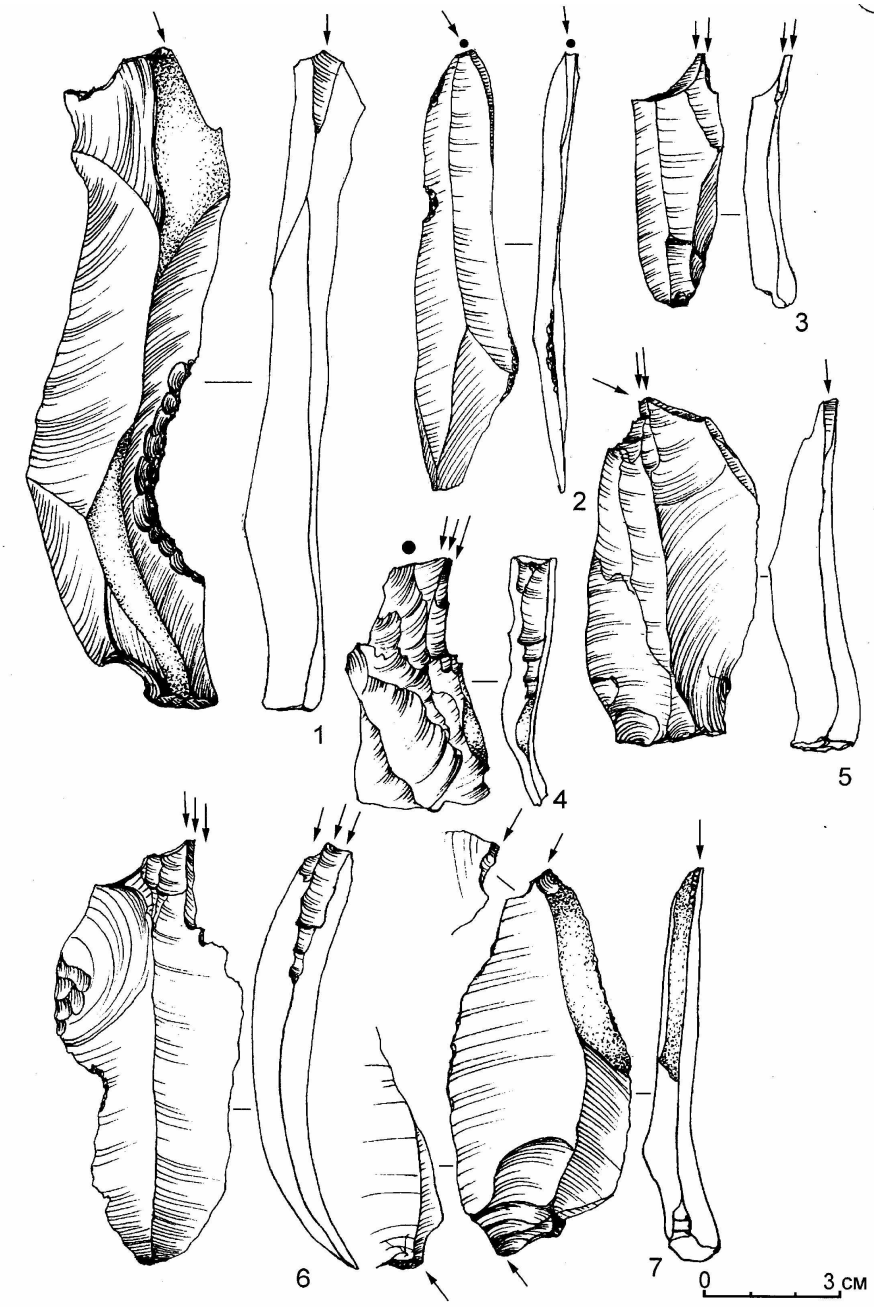

Рис. 32. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Різці
Fig. 32. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Burins

Третю групу, всього три відщепи, можна назвати "клинками", оскільки вони мають трикутну форму, видовжені гострокутні краї, у верхній частині яких спостерігається мікроретуш і сліди використання. Їх не слід класифікувати як вістря, лише як ножеподібні знаряддя.

Ці групи можна назвати й по-іншому:

– тип штучно-обушкових поздовжньо-випуклих – 10 екз.;

– тип біпоздовжніх випуклих і прямих – 8 екз.;
– тип біпоздовжніх гострокутних – 3 екз.

У нас не виникає сумніву, що такого роду знарядь було набагато більше, ніж ми аналізуємо у цій колекції.

Відщепи з локалізованою крайовою ретушшю притуплення – 32 екз.

Ці вироби у якійсь мірі подібні до скреблоподібних знарядь – мають природний крутий чи напівкрутий робочий край, локалізований переважно на випуклих поздовжніх краях.

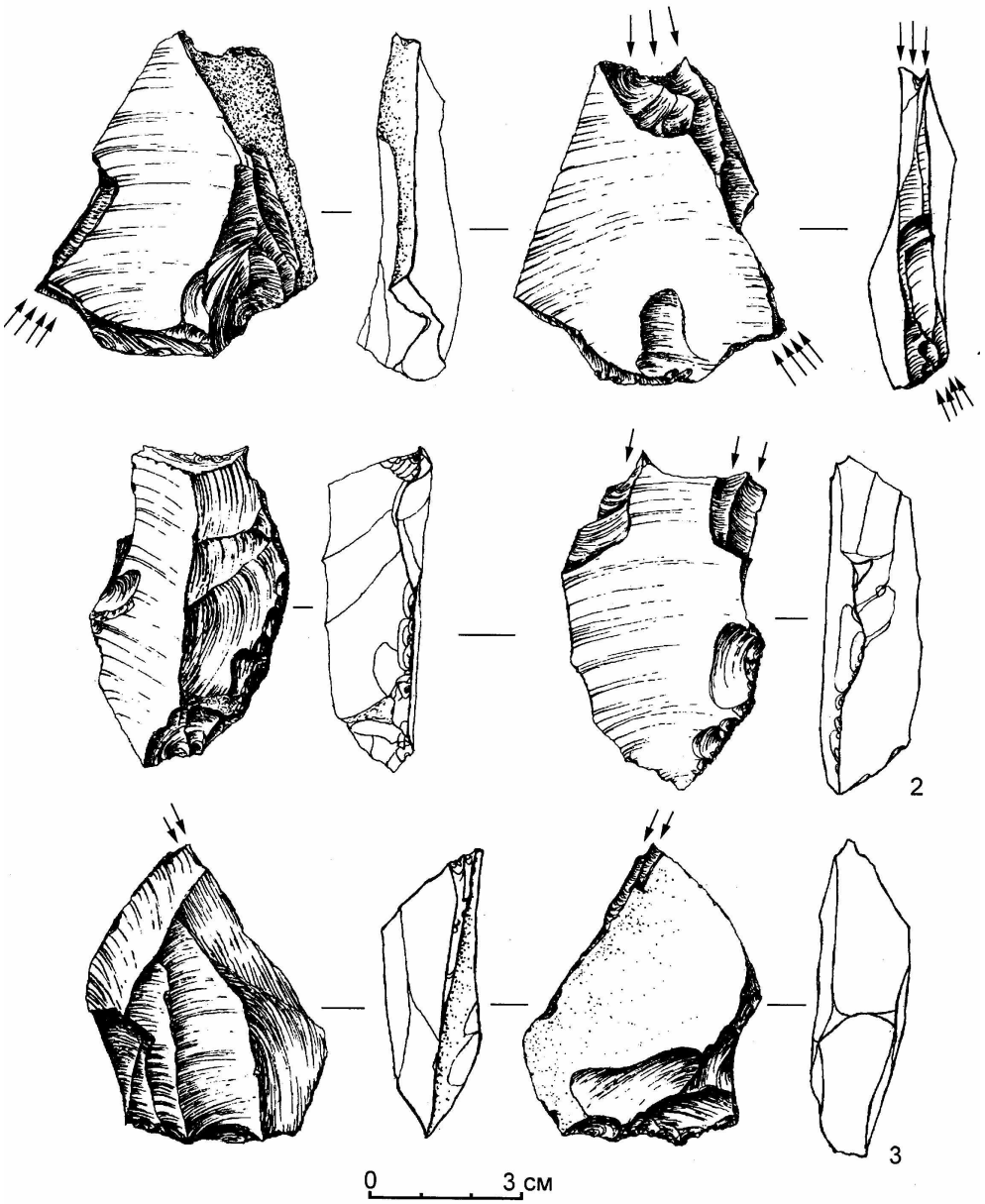

Рис. 33. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Різці
Fig. 33. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Burins

Характерною ознакою, на основі якої виділено цю категорію, є крута, але дрібна, можна говорити, притуплююча ретуш. Така обробка могла використовуватися при скоблінні, або ж як акомодаційний елемент. Правда, існує також ймовірність, що така "тупа" дрібна ретуш виникала випадково під час транспортування кременів чи сильного тертя твердих предметів в процесі соліфлюкції.

За зовнішнім виглядом це масивні, грубі, переважно безсистемно-крайові, іноді майже повністю первинні відщепи аморфних обрисів. Тобто цільово відбиралися масивні відщепи для

використання їх як "одноразових" інструментів для скобління, наприклад, дерев'яних матеріалів. Ударні площадки грубосколоті, багатогранні чи гладенькі (плоскі).

Виділяються такі типи:

- поздовжньо- і поперечно-вентральних – 6 екз.;
- поздовжньо-випуклих дорсальних – 8 екз.;
- поздовжньо і поперечно-випуклих, частково зубчастих – 10 екз.;
- поздовжньо-ввігнутих – 4 екз.;
- поздовжньо-прямих – 3 екз.;
- поздовжньо-гострокутних – 1 екз.

Ще однією цікавою деталлю виробів є крута ретуш на ділянках з суцільною конкреційною кіркою. В такому випадку ці речі дуже нагадують перехідний тип скребла-скребка з натуральною крутизною робочого краю і слідами від скобління твердих матеріалів.

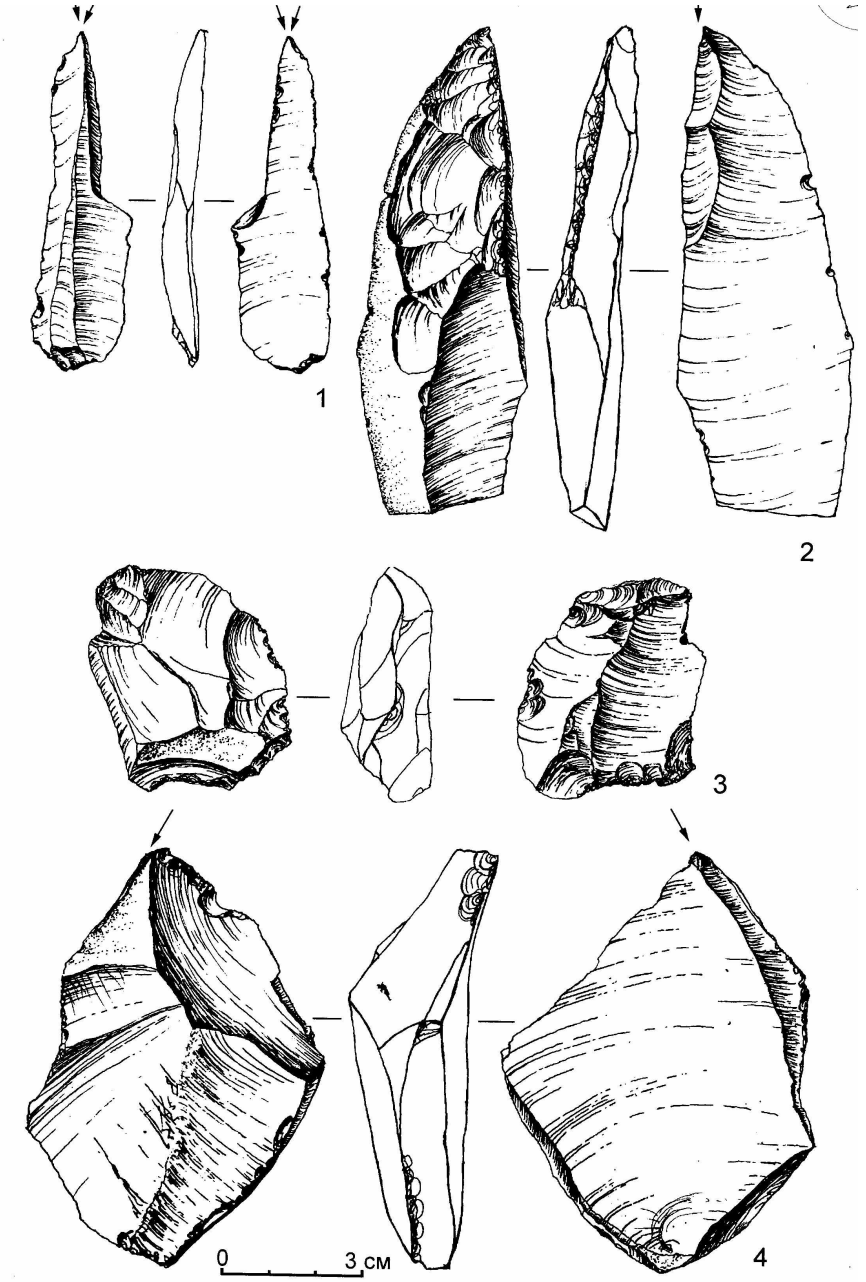

Рис. 34. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Різці
Fig. 34. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Burins

Окреме питання – вироби з виразною вентральною обробкою, у більшості на великих масивних первинних відщепах. Інколи ця ретуш локалізована на одному-двох сантиметрах поперечного чи поздовжнього краю, інколи – це нерегулярна зубчасто-виїмчаста ретуш, що наводить на думку про ненавмисний, випадковий характер такої "обробки".

Сколи з підтескою – 4 екз.

Це відщепи і пластини, які мають незначну підтеску широкого термінального (2 екз.) і базального (2 екз.) кінців. Ця підтеска лише дуже наближено нагадує "костьонківський" тип – є нехарактерним елементом вторинної обробки для IV-го шару Куличівки.

Типи:

- поперечно-вентральних часткових на відщепах – 2 екз. (рис. 26, *6*, *7*);
- базально-вентральних на видовженому пластинчастому вістрі двосхилого типу, з дрібною краєвою ретушшю по периметру – 1 екз. До речі, вістря легко використовується як проколка-провертка;
- базально-вентральних бокових з ретушшю на фрагментованому левалуазькому відщепі – 1 екз. (рис. 26, *5*). Останній предмет – єдиний скол у цій збірці, що має частково-двобічну обробку.

Відбійники – 10 екз.

Це яйце- чи огіркоподібні конкреції/жовна кременю з виразними ділянками від ударів і контрударів. Два з них побували у вогні, мають вилущену поверхню на фрагментованих ділянках (збережені наполовину), 4 предмети фрагментовані (один – поздовж, три – поперечно). Фрагментація переважно природна, під впливом перепаду температури і вологи.

2 відбійники – типові пренуклеуси. Один з них має дві оформлені полярні площадки на торцях конкреції, що за формою подібна до дині. З площадок зроблено по кілька паралельних знять, які не доходять до половини корисної робочої поверхні. У двох інших пренуклеусів виділено по одній площадці. В одному випадку площадка міститься на поздовжній стороні, а робоча поверхня на торці, в другому – площадка на поперечному торці. Не виникає сумніву, що ці преформи були використані як відбійники для розщеплення кременю.

Загалом робочі ділянки відбійників у 8-ми екз. сформовані на поперечному випуклому торці, мають "зірчасту" забитість/вилущення від контрударів.

Не усі проаналізовані вироби з вторинною обробкою рівноцінні за тією роллю, яку вони відігравали в повсякденному житті верхньопалеолітичної громади. Багато речей незавершених, "пробних", фрагментованих, бракованих. Водночас ця індустрія, безперечно, має своє лице, свою специфіку. Як будь-яке перехідне в часі і культурі явище, вона поєднує риси попередньої і наступної епох. Це добре помітно і в технології первинного розщеплення – "заготівлі заготовок", і в техніці вторинної обробки, і в типології.

У технічній традиції розколювання добре проявляються ознаки пізньомустьєрської пласкої радіальної (дископодібної) і біпоздовжньої системи, яка поступово переростає (і домінує) в об'ємну призматичну – одно- і біполярну, з метою розщеплення видовжених пластинчастих заготовок.

Вторинна обробка різноманітна і своєрідна. В загальному вона не була широко розповсюдженою на поверхні виробу, досить небагато сколів модифіковано широкою лусковою ретушшю. Переважно вторинна обробка слідує по краю заготовки, вирівнюючи, підгострюючи чи притуплюючи край. Рідко вона бувала формотворчою настільки, що змінювала загальні обриси заготовки. Така риса вторинної обробки в цілому досить характерна для мустьєрських левалуазьких пам'яток Волино-Поділля, розташованих в зоні виходів якісної крем'яної сировини (Пронятин, Великий Грибочок I, шар IIIа, Ігровиця I, шар II, Буглів V, Єзупіль I, шар III), а також багатошарових стоянок Середнього Придністер'я (Молодове V, I, Кормань IV). Єдиною виразною верхньопалеолітичною ознакою найнижчого шару Куличівки є широко використовувана техніка різцевого сколу (практично відсутня у левалуазьких середньопалеолітичних комплексах).

В типології також помітні ознаки середнього палеоліту – скребла на масивних відщепах, гостроконечники на левалуазьких трикутних сколах, пластини та відщепи з краєвою ретушшю, серед яких присутні типові ножі з обушком-площадкою і натуральним обушком. Перехідними формами можна назвати скребла-скребки на відщепах, видовжені вістря постлевалуазького характеру та деякі типи верхньопалеолітичного інвентарю – насамперед круто ретушовані кінцеві скребки на відщепах та бокові і серединні різці. Серед останніх досить мало кутових і бокових фасетково-ретушних різців.

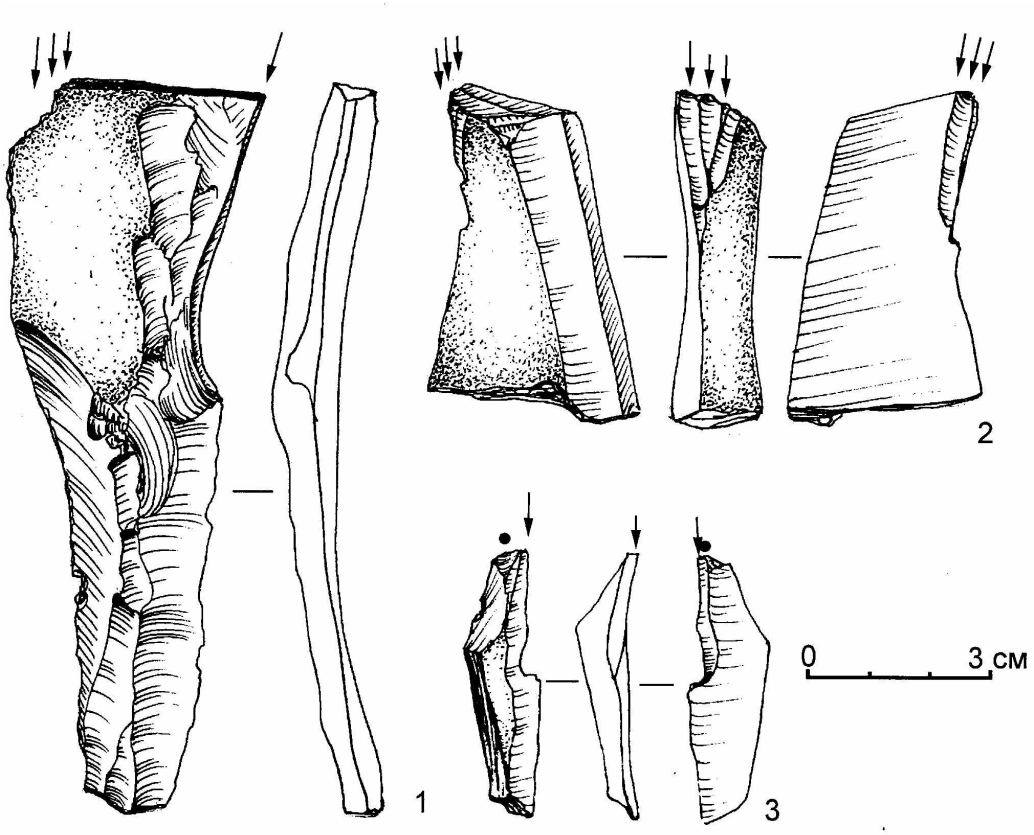

Рис. 35. Куличівка. Розкоп IV. Культурний шар IV. Різці
Fig. 35. Koulychivka. Excavated area IV. Cultural layer IV. Burins

Не торкаючись питання культурно визначальних елементів у типологічному складі інвентарю, треба відзначити власне проміжний "двоякий" характер комплексу четвертого шару. З одного боку, тут присутні не тільки справжні левалуазькі трикутні вістря, але й широкі "мустьєрські"левалуазькі відщепи, які представлені серійно, а з іншого боку, виразні численні скребки і різці – типовий інструментарій верхнього палеоліту. Так і хочеться поділити цей комплекс на колекції середнього і верхнього палеоліту, вказавши на механічне змішання двох шарів різних культур. Однак, що робити з перехідними типами на одній заготовці – наприклад, скребла і скребка, або ж кінцевого скребка на стрілчастому левалуазькому вістрі чи різця на левалуазькому відщепі з фасетованою площадкою. Крім того, майже усі перехідні індустрії на Близькому Сході, на Балканах чи на Східноєвропейській рівнині також складаються з суміші середньо- і верхньопалеолітичних традицій первинного розщеплення, вторинної підправки і типологічного набору знарядь [Vishnyatsky and Nehoroshev, 2004; Kozłowski, 2004; Аникович, Вишняцкий, 2007; Вишняцкий, 2008].

Класифікація пластинчастих виробів.

Зважаючи на важливість технічних аспектів кременецької індустрії, вважаємо за необхідне подати детальну класифікацію пластин досліджуваного комплексу, оскільки поряд з трикутними вістрями пластини правильних геометричних обрисів були головним продуктом,

на який спрямовувалося розщеплення. Порівняння таких деталізованих показників з іншими шарами Куличівки дозволить вийти на історичні висновки про генетичну єдність чи, навпаки, різнокультурність представлених на пам'ятці горизонтів.

Форма і розміри сколів-заготовок, що виготовлялись різними технологіями, неймовірно різноманітні. В палеоліті більша частина пластин – це крайові сколи з нерівними краями і різним кутом загострення бокових лез (на різних ділянках артефакту). І лише в пізніх технологіях (мезоліт-енеоліт) більшість пластинчастих заготовок представлено стандартними "чистими" пластинами [Гиря, 1997, с. 128].

На першому етапі класифікації всі пластини діляться на групи в залежності *від стану збереження* – цілі, надщерблені, частково фрагментовані і невизначені фрагменти.

У подальшому у кожній групі матеріали розкладаються *за розмірами* – сколи розділені на підгрупи великих (довжина чи ширина більша 7 см), середніх (довжина в межах від 4 до 7 см), дрібних (довжина в межах від 2 до 4 см). *За пропорціями* пластини членуються на слабовидовжені (довжина більша від ширини в 2–2,5 рази), середньовидовжені (довжина більша від ширини в 2,5–3 рази), сильновидовжені (довжина перевищує ширину більше, ніж у 3 рази).

Окремо кремені поділяються *за формою* – прямокутною, трикутною, овальною, а також вироби аморфні. Проводиться аналіз виробів за такими морфологічними рисами як *характер ударних площадок та огранення дорсальної поверхні* (у кількісних показниках).

ПЛАСТИНИ – 1159 екз. / 13,7 %.

Цілі – 445 екз. / 38,4 %.[*]

Надщерблені – 27 екз. / 2,3 %.

Фрагменти – 687 екз. / 59,2 %.

В останній категорії фрагментів виділені групи термінально вкорочених (пластини, у яких відсутні верхні частини) – 133 екз. / 19,4 %; медіальних (середні частини сколів) – 166 екз. / 24,2 %; дистальних (верхніх частин) – 123 екз. / 17,9 %; базально вкорочених (великих фрагментів пластин без ударних площадок) – 155 екз. / 22,6 %; базальних (невеликих фрагментів з ударними площадками) – 110 екз. / 16,0 %.

ЦІЛІ ПЛАСТИНИ – 445 екз. / 38,4 %.

Цілі великих розмірів – 91 екз. / 20,4 %.

За пропорціями діляться на підгрупи (екз.): сильновидовжених – 14, середньовидовжених – 27, маловидовжених – 50.

За формою виокремлено наступні категорії: трикутних – 15; прямокутних – 39; овальних – 14 та аморфних – 23.

Домінуючий метод огранки дорсальної поверхні біпоздовжній – 21 екз.; інші представлені у приблизно рівній кількості (екз.): біпоздовжньо-крайовий – 12, перехресно-крайовий – 9, конвергентно-крайовий – 4, конвергентний – 9, безсистемний – 5, перехресний – 4, паралельно-поздовжній – 8, поздовжньо-крайовий – 9, безсистемно-крайовий – 3, ребристий – 7. Зазначимо, що пластини та їхні фрагменти із спинками, повністю вкритими жовновою кіркою, зустрічаються досить рідко, тоді як кількісний показник первинних та напівпервинних відщепів значно вищий.

Відбивні площадки розподіляються наступним чином (екз.): мікроплощини – 13, поздовжньо-підправлені – 12, фасетовані увігнуті – 4, зняті (пошкоджені внаслідок удару) – 1, природні (повністю вкриті жовновою кіркою) – 2, фасетовані прямі – 4, двогранні – 8, грубосколоті ("пожовані") – 11, фасетовані випуклі – 11, плоскі – 25.

Цілі середніх розмірів – 232 екз. / 52,1 %.

За співвідношенням довжини та ширини виробів пластини цієї категорії можна розділити на (екз.): сильновидовжені – 14, середньовидовжені – 63 та слабовидовжені – 155.

[*]Тут і далі усі відсотки вирахувані по відношенню до вищого таксономічного рівня.

За формою сколів цей комплекс розчленовується на чотири групи (екз.): трикутні – 41, прямокутні – 76, овальні – 64, аморфні – 51. За видами обробки спинок їх можна розкласти на такі категорії (екз.): дорсально-плоскі – 5, конвергентні – 19, ребристо-крайові – 2, безсистемні – 7, конвергентно-крайові – 10, перехресні – 22, паралельно-поздовжні – 43, поздовжньо-крайові – 25, безсистемно-крайові – 3, ребристі – 6, перехресно-крайові – 15, біпоздовжньо-крайові – 23, біпоздовжні – 49, первинні – 3.

Ударні площадки, що фіксуються на базальних частинах пластин, належать до підгруп (екз.): плоских – 77, мікроплощин – 41, поздовжньо-підправлених – 22, фасетованих увігнутих – 10, знятих – 7, природних – 6, фасетованих прямих – 20, двогранних – 17, грубосколотих – 17, фасетованих випуклих – 15.

Цілі малих розмірів – 122 екз. / 27,4 %.

Як і в усіх попередньо описаних групах цілих пластин, за пропорціями тут переважають слабовидовжені – 86, тоді як сильновидовжених – 10, а середньовидовжених – 26.

За обрисами вони прямокутні – 63, трикутні – 18, овальні – 22, аморфні – 19.

За способом оформлення дорсальних площин розрізняють (екз.): конвергентно-крайові – 2, конвергентні – 13, безсистемні – 5, перехресні – 13, біпоздовжні – 1, паралельно-поздовжні – 29, поздовжньо-крайові – 4, безсистемно-крайові – 1, ребристі – 5, перехресно-крайові – 3, біпоздовжньо-крайові – 3, ребристо-крайові – 4, первинні – 3.

Різні способи обробки ударних площадок сколів представлені у такій кількості (екз.): мікроплощини – 16, поздовжньо-підправлені – 5, фасетовані увігнуті – 5, зняті – 27, природні – 2, фасетовані прямі – 9, двогранні – 3, грубосколоті – 23, фасетовані випуклі – 8, плоскі – 24.

Категорія надщерблених пластин – 27 екз. / 2,3 %.

Середня довжина цих виробів перевищує 7 см.

За співвідношенням довжини/ширини незначно переважають середньовидовжені пластини – 15; маловидовжених менше – 9, сильновидовжених – 3.

Типи конфігурацій форм артефактів включають трикутні – 2, прямокутні – 11, овальні – 7, аморфні – 7.

Способи обробки спинок сколів наступні (екз.): ребристо-крайові – 1, безсистемні – 1, перехресні – 3, паралельно-поздовжні – 3, поздовжньо-крайові – 4, ребристі – 1, перехресно-крайові – 1, біпоздовжньо-крайові – 4, біпоздовжні – 9.

Якщо розглядати спосіб оформлення ударних площадок, то в розглянутій категорії представлені (екз.): мікроплощини – 2, поздовжньо-підправлені – 2, зняті – 7, фасетовані прямі – 1, двогранні – 1, грубосколоті – 4, фасетовані випуклі – 2, плоскі – 8.

ФРАГМЕНТИ – 687 екз. / 59,2 %.

У серії фрагментів пластин за розмірами виокремлено лише дві групи – більші та менші 7 см. Відзначимо, що цифрові коефіцієнти метричних та технічних ознак, які ми приведемо нижче, часто носять лише приблизний характер, оскільки точно оцінити характеристики виробів на основі окремих фрагментів складно.

Фрагменти великі – 42 екз. / 6,1 %.

Відповідно до того, яку частину виробу представляють вивчені фрагменти, виокремлено частини: термінально вкорочені – 13, медіальні – 4, термінальні – 1 і базально вкорочені – 24.

Згідно пропорційного співвідношення сколи поділяються на сильновидовжені – 1, середньовидовжені – 13, слабовидовжені – 28.

Найбільш поширені у плані форми – прямокутні фрагменти пластин – 26, значно менше трикутних – 3, овальних – 6 та аморфних – 7.

За типами огранення спинок вони належать до первинних – 3, безсистемних – 3, конвергентно-крайових – 1, перехресних – 2, паралельно-поздовжніх – 6, поздовжньо-крайових – 8, безсистемно-крайових – 1, ребристих – 2, перехресно-крайових – 3, біпоздовжньо-крайових – 4, біпоздовжніх – 9.

До аналізу типів ударних площадок залучені лише фрагменти із збереженою базальною частиною – термінально вкорочені та базальні. Зафіксовано підгрупи частин сколів з:

мікроплощадками – 1, поздовжньо-підправленими – 6, фасетованими випуклими – 3 і плоскими – 1 ударними площадками.

Фрагменти середні та малі – 645 екз., 93,9 %.

Усі типи фрагментів сколів в цій категорії представлені майже у однаковій кількості (екз.): термінально вкорочені – 120, медіальні – 162, термінальні – 122, базально вкорочені – 131, базальні – 110.

У пропорційному відношенні домінують маловидовжені – 618 екз., інші категорії практично відсутні: сильновидовжені – 8, середньовидовжені – 19.

Більшість їх прямокутні за формою – 450, крім того, представлені трикутні – 57, овальні – 87 та аморфні – 51 частини.

Огранення спинок сколів у більшості випадків паралельне одно – 116 чи біпоздовжнє – 105, іноді частина поверхні вкрита жовновою кіркою – 116 та 30 екз. відповідно. Серед інших типів огранення: дорсально-плоскі – 4, конвергентні – 23, ребристо-крайові – 9, безсистемні – 15, конвергентно-крайові – 1, перехресні – 27, безсистемно-крайові – 7, ребристі – 27, перехресно-крайові – 30 та первинні – 5.

Ударні площадки (знову ж таки, до уваги взято лише категорії базальних та термінально-вкорочених фрагментів) з ознаками переоформлення: фасетовані увігнуті – 6, поздовжньо-підправлені – 18, фасетовані прямі – 35, фасетовані випуклі – 21, та без – мікроплощини – 29, зняті – 12, природні – 4, двогранні – 14, грубосколоті – 23, плоскі – 57, – представлені приблизно у рівній пропорції.

Відзначимо також, що більшість “правильних” пластин збереглися у фрагментованому вигляді, іноді заготовка розламана на три чи навіть чотири частини. Деколи фрагментували заготовки, мабуть, самі майстри.

Узагальнені висновки можна робити лише на основі аналізу колекції цілих пластинчастих заготовок, оскільки фрагментовані матеріали дають лише приблизне уявлення про ті чи інші техніко-морфологічні особливості.

Отже, серед цілих пластинчастих виробів однозначно переважають предмети середніх розмірів (від 4 до 7 см довжиною) – 52,1 %. Найменше великих пластин – 20 %, хоч в загальному такий відсоток крупногабаритних заготовок свідчить про домінування макролітичного характеру індустрії (кожна п’ята пластина мала крупні розміри).

За параметрами пропорцій переважали пластини слабовидовжені, відношенням ширини до довжини відповідно 1:2–2,5. Таких речей визначено 291 екз. / 65,4%. Сильновидовжені предмети, у яких довжина переважає ширину у 3 і більше рази, складають лише 8,5 %. Таким чином, комплекс четвертого шару в цілому не демонструє націленості виробництва на максимально видовжену заготовку пластинчастого характеру. Це, скоріше, заготовка “відщепо-пластинчастих” пропорцій, або ж пластин слабо видовжених пропорцій.

Стосовно приблизної геометричної форми заготовок, то переважала чотирикутна чи прямокутна – 40 %, трикутна становила лише 16,6 %, при цьому треба врахувати, що аморфні вироби складали також значний відсоток – 20,3 %. Ці показники, зрозуміло, мало про що свідчать, хіба про те, що загалом технологія виробництва була націлена на отримання геометрично правильних пластин – у колекції прямокутних і трикутних предметів – 56,7 %.

Важливішими у науковому аналізі є відсотки пластин, на спинці яких збереглися більші чи менші ділянки кіркового покриття. У групі великих пластин кірка представлена у 27,5 % екземплярів, у групі середніх – 34,9 %, малих – 16,3 %, тобто, в середньому третина (28,3 %) усіх цілих пластинчастих заготовок має в тій чи іншій мірі первинний чи крайовий характер.

В схематизованому варіанті виглядає так, що після повного “ошкурення” нуклеуса ще дві третини пластин розщеплювали в якості “чистих” заготовок. Таким чином, ця ознака свідчить, що техніка розколювання і заготівля необхідних сколів орієнтована як на відбір жовнових конкрецій порівняно невеликих розмірів (15–20 см в поперечнику), в результаті утилізації яких третина сколів-заготовок мала ділянки кірки. У покладах кременю поряд зі стійбищем вдосталь було і крупних конкрецій розміром до 30–40 см, але вони менше використовувалися, тому

можна вважати розміри і форму жовнових заготовок традиційною ознакою, можливо, принесеною поселенцями з територій, де крупних конкрецій кременю не існувало.

Підготовка площадок розщеплення здійснювалася різними способами. Для нас важливо відзначити, що фасетування займало значну частку відбивних площадок в аналізованій колекції: у групі великих – 20,8 %, середніх – 19,3 %, дрібних – 18 %. Для порівняння пласкі/гладкі площадки займали відсоток – у групі великих – 27,4 %, середніх – 33,1 %, дрібних – 19,6 %. Отже, так званий верхньопалеолітичний показник домінує.

Підсумовуючи, ще раз наголосимо, що стандартизована пластинчаста заготовка IV-го шару мала незначне видовження, була середніх розмірів, переважно підпрямокутно-трикутних обрисів, третина з яких зберігала жовнову кірку на спинці. Підправка площадок була різною, серед якої досить високий відсоток складали фасетовані, хоч більшість залишались без спеціальної підправки (пласкі).

Збірка *відходів виробництва,* бракованих чи недооформлених заготовок налічує понад 4,5 тис. крем'яних виробів (домінування цієї категорії знахідок є яскравою рисою пам'яток-майстерень, до яких, очевидно, відносяться усі палеолітичні шари Куличівки). У досліджуваній вибірці пластини та відщепи представлені досить нерівнозначно – відповідно 18 % (разом із мікропластинками) та 50 %. Понад 40 % виробів (відщепів, пластин та скалок) мають на дорсальній стороні ділянки жовнової кірки.

Невеликими серіями репрезентовані також природні уламки та мікропластини. Перші являють собою, ймовірно, базові заготовки, які з тих чи інших причин так і не пішли у виробництво; або стали результатом "природного браку" використаних ядрищ. Стосовно других (208 екз. або 4,2 % від загальної кількості), то необхідно зауважити, що вони не є мікропластинами у прямому значенні цього терміну. До мікропластин їх зараховано виключно за метричними показниками (співвідношення довжина: ширина більше чи дорівнює 2:1 при ширині менше1,2 см). Краї цих артефактів не паралельні, звивисті, огранка спинок переважно безсистемна, часто з великими ділянками жовнової кірки. Ми також не маємо жодного знаряддя на мікропластині.

Питання культурно-хронологічної атрибуції нижніх шарів Куличівки.

Оскільки матеріали четвертого шару пам'ятки не були жодного разу опубліковані і майже невідомі спеціалістам, то питання культурно-хронологічного визначення цієї індустрії постає вперше в трактуванні авторів. Однак той факт, що сам В. Савич не "повірив" в існування такого окремого культурного горизонту (ми вказували, про замовчування цього факту в публікаціях дослідника після виділення цього горизонту у звітному варіанті), а також низка суперечливих моментів стратиграфічно-планіграфічного характеру дозволяють розглядати цей шар як складову III-го – загалом "нижніх" культурних шарів. У такому аспекті необхідно навести попередні роздуми науковців, які торкалися теми нижніх культурних шарів Куличівки.

Перші дослідники Куличівки (О. Цинкаловський, М. Рудинський) відносили цю пам'ятку до ранньої фази пізнього палеоліту [Cynkałowski, 1961, s. 12; Рудинський, 1952, с. 143].

В. Савич розглядав її як комплекс поселень, які послідовно змінювали одне одного у період початкового-фінального етапів ранньої фази пізнього палеоліту [Богуцкий, Савич, Татаринов, 1974, с. 145; Савич, 1987а, с. 51–54; 1995, с. 25–30]. В цьому плані він особливо виділяє нижні верхньопалеолітичні шари, які *" є унікальними (оскільки) дають ... матеріали для висвітлення генетичних зв'язків пізнього палеоліту з пізньомустьєрським періодом"* [Савич, 1995, с. 22]. Він також наголошував на тісному зв'язку між матеріалами Куличівки та комплексами Подністров'я і висловлював думку про існування єдиного, генетично пов'язаного Волино-Прикарпатського палеолітичного регіону [Савич, 1987а, с. 54–56; 1995, с. 31]. Індустрію III-го шару Савич відносив до ранньої стадії пізнього палеоліту та вбачав її аналогії у ранньограветських пам'ятках басейну Середнього Дністра (Бабин I, Молодова V, Кормань IV та ін.).

Ще на початку 90-х років XX ст. Ю. Демиденко та В. Усік відносили Куличівку до I стадії початкового етапу пізнього палеоліту, а в технологічному аспекті до біпоздовжнього

вістрійного пластинчатого левалуа. До останньої категорії дослідники включали також матеріали Брно-Богуніце, Странської скали III та IIIa та Бокер Тактіт (шари 1–3). Однак Ю. Деміденко та В. Усік не говорять про культурну спорідненість індустрій "богунісьєну" та Кременця I. Дослідники припускають культурний зв'язок біпоздовжнього вістрійного пластинчатого левалуа Куличівки з левалуа-мустьєрськими індустріями Молодового I та V [Демиденко, Усик, 1990, с. 5]. Отже, згідно Демиденко та Усіка, левалуазька техніка богунісьєну та Куличівки презентує якісно нову стадію у розвитку пізньопалеолітичної технології, яка може бути охарактеризована як левалуазька біполярна, вістрева, пластинчаста [Demidenko and Usik, 1993, s. 241; 1993a].

В цей же час М. Анікович так пише про Куличівку: *"Культурні решткипов'язані з двома викопними ґрунтами. Друга зверху визначається геологами як паудорфська. У ній залягають залишки другого культурного шару….., безпосередньо під нею – третій культурний шар; за даними Савича має дату 31 тис. р. тому назад. До верхнього похованого грунту приурочений I-й культурний шар. І. К. Іванова визначила цей грунт як аллеродський, але такому датуванню протирічить археологічний вигляд I-го шару з оріньяцькими знаряддями і виразними леваллуазькими елементами.*

За роки дослідження Куличівки були зібрані десятки тисяч кременів, враховуючи і знаряддя: але колекція відповідним чином не проаналізована і не опублікована. На основі наявних публікацій і баченою мною незначної кількості матеріалів можна стверджувати, що індустрія усіх трьох шарів має помітну подібність: вони ґрунтуються на крупних масивних пластинах, часто оброблених крутою оріньяцькою ретушшю. На подібних пластинах виготовлялись скребки, різці, вістря. У всіх трьох шарах присутні типово леваллуазькі заготовки та нуклеуси, є скребла. Пластинки з притупленим краєм за даними Савича з'являються тільки у верхньому шарі. Їх відсоток і типологічні характеристики невідомі. Немає сумніву в оріньяцькому характері куличівських індустрій, але говорити про їх культурну приналежність буде можливо лише після детального аналізу колекцій" [Аникович, 1991, с. 22].

Отже, М. Анікович, розділяючи верхньопалеолітичні пам'ятки Східної Європи за можливими шляхами розвитку, вкладає Куличівку до групи оріньякоїдних індустрій [Аникович, 1991, с. 22; 1994, с. 151, рис. 2]. Оріньякоїдність, за цим дослідником, передбачає наявність у збірці крем'яних матеріалів наступних рис.

1. Пластинчата техніка первинного розколювання, спрямована на одержання великих масивних пластин.

2. Мікропластини, якщо вони є, звичайно, аморфні, часто наближені до лусок, виконані дрібною крайовою ретушшю, часто протилежною ("пластинки дюфур").

3. Характерна інтенсивна крайова ретуш, яка далеко заходить на поверхню заготовки; пласка ретуш зустрічається рідко, або зовсім відсутня.

4. Набір знарядь характеризується формами, утвореними інтенсивною крайовою ретушшю високих пластин: оріньяцькі пластини, скребки та вістря на них. З ними співіснують різні форми коротких високих скребків.

5. Розвинена техніка різцевого сколу. Серед різців найчастіше зустрічаються серединні багатофасеткові [Аникович, 1994, с. 150].

Деякі з цих ознак М. Анікович називає спільними для усіх верхньопалеолітичних шарів Куличівки. Насамперед – домінування у якості "ідеальної заготовки" великих масивних пластин та застосування крутої оріньяцької ретуші [Аникович, 1991, с. 22]. Хронологічно та технологічно близькими до індустрії Кременця I дослідник вважає матеріали верхньопалеолітичних стоянок Радомишль та Жорнів (I шар) у Волино-Подільському регіоні та III шару стоянки Костьонки I [Аникович, 1994, с. 151, рис. 2; 1999]. При цьому він не погоджується з думкою В. Савича про подібність матеріалів Куличівки до колекцій граветських пам'яток Середнього Подністров'я (слово "граветських" тут використане дещо умовно, оскільки в працях В. Савича поняття "гравет" не вживається).

Безумовно, у нижніх шарах пам'ятки присутній т.зв. "оріньякоїдний елемент" у вигляді нуклеподібних скребків (щоправда, виготовлених на напівпервинних масивних природних

уламках), видовжених пластин з крутою розповсюдженою ретушшю, з виїмками, що нагадують "перехват", але відсутні справжні кареноїдні форми скребків, високі форми скребків взагалі, та багато інших, характерних для оріньяку рис, наприклад, мікропластинок дюфур, кістяних наконечників з розщепленою основою (фауністичні рештки в нижніх шарах збережені погано, але все ж присутні). Класичний оріньяк Франції включав крупні, подвійно ввігнуті пластини, підправлені крутою і напівкрутою (іноді лусковою) ретушшю, або ж, як їх ще називають, "пластини з талією", скребки з носиком, круто ретушовані по всьому периметру високої заготовки, різці "бюске", нуклеподібні скребки, мікропластинки дюфур та фонів, рогові наконечники. З часом питання оріньяку значно ускладнилося, з'явилися такі індустрії, як шательперон, архаїчний і преоріньяк, проторіньяк, епіоріньяк, балкано-дунайський, загорський, левантійський, середземноморський, східноєвропейський оріньяк та ін. [Вишняцкий, 2008]. Таким чином, у це розмите поняття можна вкладати дуже різний зміст.

В останніх працях М. Аніковича про ранню пору верхнього палеоліту Волино-Подільської височини погляди дослідника мало змінилися: "*…всі три культурні шари Куличівки подібні поміж собою в археологічному відношенні. Навіть при значній недостачі інформації можна з впевненістю говорити про їх приналежність до одного, оріньякоїдного ТК. Не виключено, що вони належать до одної АК, але для обґрунтування таких думок потрібна додаткова інформація*" [Аникович и др., 2007, с. 187]. Найближчі аналоги трьом культурним горизонтам цієї пам'ятки М. Анікович вбачає в індустрії верхнього шару Жорнова і Радомишля, на основі чого робить висновок про можливість виділення *"радомишльської АК, генетично пов'язаної з богунісьєном (Куличівка/шар III). Радомишльська індустрія за віком і техніко-типологічним характеристиках є найранішою. Тут, зокрема, не простежена левалуазька техніка, що так яскраво представлена в Куличівці"* [Аникович и др., 2007, с. 194].

О.Ситник раніше трактував нижні шари Кременця I як індустрію ранньої стадії пізнього палеоліту (стрільчасте постлевалуа), яка проявляється *"як відголосок (затухання) типового левалуа"* [Ситник, 1996, с. 81]. Характерними для означеної традиції названо такі ознаки:

- більшість знарядь виготовлені на пластинчастих заготовок призматичного вигляду;
- домінуючою технікою є розвинене призматичне розщеплення;
- традиції левалуа проявляються лише у серії класичних трикутних видовжених вістер, продукованих ускладненою паралельною технікою [Ситник, 1996, с. 77, 81].

В. Степанчук та В. Коен відносять індустрію нижнього шару Кременця I до перехідних (між середнім та верхнім палеолітом) [Stepanchuk, Cohen, 2000–2001, p. 85]. Вони наголошують, що вказану індустрію не можна відносити до оріньяцьких, оскільки жодна з останніх *"…не має ознак ні левалуазької технології, ні особливої технології, яка поєднувала б левалуазьке та призматичне розщеплення"* [Коен, Степанчук, 2001, с. 91]. Дослідники також зазначають, що в опрацьованій ними колекції матеріалів (вищезгадана збірка 1979 р.) повністю відсутні типові граветські форми [Коен, Степанчук, 2001, с. 91], цим, очевидно, висловлюючи незгоду з думкою В. Савича про культурну близькість матеріалів Куличівки з матеріалами раннього гравету Середнього Подністров'я.

"Комбінація середньопалеолітичних та різньопалеолітичних рис у збірці Куличівки виступає цілком органічно і дозволяє співставити її з колекціями т. зв. "перехідних індустрій". Оригінальність матеріалів Куличівки порівняно з іншими перехідними індустріями полягає у нетиповості присутнього середньопалеолітичного компоненту. Для багатьох східноєвропейських пам'яток ранньої фази пізнього палеоліту середньопалеолітичний компонент у технології та типології пов'язується з мікокським технокомплексом – технікою двобічного оформлення заготовок. Натомість вістря Куличівки близькі до типового леваллуа-мустьє. Колекції подібні до кременецької поки-що невідомі у Східній Європі. Незвичність індустрії Куличівки порівняно з синхронними стоянками України та, в ширшому контексті, з пам'ятками Східної Європи дає можливість розглядати її як оригінальний феномен – "кременецьку традицію/індустрію" (кременесьєн)" [Stepanchuk, Cohen, 2000–2001, p. 85].

Отже, дослідники вперше говорять про оригінальність та неповторність індустрії Куличівки на фоні синхронних стоянок Східної Європи та пропонують виділити її як окрему

"кременецьку індустрію" – "Kremenecian". Її специфікою є *"органічне переплетення двох різних технологій розщеплення – "середньопалеолітичної" левалуазької рекурентної та "верхньопалеолітичної" призматичної"* [Коен, Степанчук, 2001, с. 90]. Аналогії кременецькій індустрії дослідники вбачають в богуніцьких комплексах Центральної Європи [Cohen, Stepanchuk, 1999, p. 293; Stepanchuk, Cohen, 2000–2001, p. 86; Коен, Степанчук, 2001, с. 91], хоча й вказують на певні відмінності між матеріалами Куличівки та словацьких і моравських стоянок індустрії "богунісьєн". Вона виражена, зокрема:

- у частковому неспівпадінні домінуючих груп нуклеусів (в богуніцьких комплексах багато радіальних нуклеусів мустьє, а у збірці Куличівки переважають левалуазькі ядрища зустрічного зняття);
- у неоднаковій частці ряду знарядь у комплексах (наприклад богуніцькі комплекси містять досить великий, порівняно з матеріалами Куличівки, відсоток скребел (21,6 проти 2,6), в свою чергу серед знарядь "кременецької" індустрії індекс вістер вище ніж в богуніцькій індустрії (8,5 проти 3,5);
- у більшій гетерогенності богуніцької індустрії (в ній присутні крім оріньяцьких селетські компоненти) [Коен, Степанчук, 2001, с. 92–93].

На думку дослідників, у технології Кременця I поєднуються левалуазький біполярний та призматичний об'ємний способи редукції і саме це поєднання є найбільш яскравою рисою цієї індустрії. Подібне поєднання притаманне і для колекцій Богуніце. Органічне поєднання плаского левалуазького та об'ємного призматичного розщеплення також характерні для левантійського мустьє традиції Табун D, включаючи перехідну індустрію Бокер-Тактіт: 1–3 чи Еміре [Stepanchuk, Cohen, 2000–2001, p. 86].

Виходячи з того, що найбільш пізні пам'ятки "богунісьєну" у Моравії та Словаччині старші від поселення III-го пізньопалеолітичного шару Кременця I принаймні на 5 тис. р., В. Степанчук та В. Коен висловили припущення, що Куличівку можна розглядати як *"завершальні стадії богуніцького або пост-богуніцького розвитку"* [Cohen, Stepanchuk, 1999, p. 293]. Виявлення слідів присутності богуніцької індустрії у східній Словаччині (місцезнаходження Нижній Грабовець) дозволило дослідникам говорити про просування богуніцького населення з його моравсько-силезьких центрів на схід. Індустрія Куличівки, таким чином, є результатом цього просування, а її відмінності від базової індустрії – результатом адаптації до нового довкілля, що тим не менше дозволяють трактувати матеріали Кременця I як окрему індустрію [Stepanchuk, Cohen, 2000–2001, p. 86; Коен, Степанчук, 2001, с. 92].

Технологічно та типологічно близькими до збірок Куличівки дослідники вважають також матеріали, які походять з Балкан (IV шар сектора TD-II печери Темната в Північній Болгарії), Близького Сходу (комплекси Еміран, зокрема нижні шари стоянки Бокер-Тактіт у пустелі Негев) та Алтаю – пам'ятки кара-бомівського варіанту алтайського мустьє [Cohen, Stepanchuk, 1999, p. 293; Коен, Степанчук, 2001, с. 92–94]. Всі означені індустрії, разом з Кременцем I включені В. Степанчуком та В. Коеном до технокомплексу левалуа-мустьє традиції Табун D [Коен, Степанчук, 2001, с. 93–94].

Л. Меньян, Ж-М. Женест, Л. Кулаковська та О. Ситник відносять індустрію III-го шару Кременця I до перехідних, які генетично виростають з технологічних традицій левалуа. Як аналогія для неї розглядається моравське "богунісьєн" [Geneste at all, 1999, с. 154; Meignen at all, 2000; 2004, p. 61].

Дослідники розглядають припущення Ю. Свободи та П. Скрдли про західноукраїнське коріння богуніцької технології (а саме – левалуазькі індустрії Молодового V). Як зазначають Л. Меньян та ін., у контексті цієї гіпотези Куличівку можна розглядати як *"зв'язуючу ланку між молодовським мустьє та моравським богунісьєн"* [Meignen at all, 2004, p. 63] Дослідники одразу ж вказують, що таке трактування вступає у протиріччя з хронологією. Третій шар Кременця I з датою у 31 тис. р. надто молодий, щоб бути такою ланкою ("богунісьєн" датується 43–38 тис. р. тому). Але Л. Меньян та ін. висловлюють сумнів у коректності дати, про яку писав В. Савич, вказуючи, що точне місце розкопу, з якого був відібраний зразок для

датування, не вказане В. Савичем ні у його публікаціях, ні в звітах (те ж саме відзначає М. Анікович у спільній праці з М. Анісюткіним та Л. Вишняцким за 2007 р.). Л. Меньян та ін. вважають за потрібне провести на пам'ятці нові дослідження, щоб здобути матеріал для повторного датування [Meignen at all, 2004, p. 63].

Розглядаючи індустрії, які вважаються аналогічними до богуніцької (і, відповідно – до індустрії ІІІ-го шару Кременця), дослідники звертають увагу на відмінності між збірками ІІІ-го шару Кременця І та колекції 1 шару Бокер-Тактіт. Остання, на їхню думку, в порівнянні з матеріалами Куличівки демонструє більш розвинені верхньопалеолітичні тенденції, тоді як у колекціях Кременця І сильніше відчутний середньопалеолітичний компонент [Meignen at all, 2004, p. 62–63].

Торкаючись питання про походження індустрій богуніце із дністерського левалуа-мустьє, М. Анікович і М. Анісюткін вважають такий сценарій нереальним. *"По-перше, як уже відзначалося, верхньопалеолітичні форми поодинокі і атипові навіть в самих пізніх пам'ятках дністерського левалуа-мустьє. По-друге, як тепер виясняється, в стратиграфічній колонці Молодове 5 відповідні мустьєрські пам'ятки залягають у відкладах середнього вюрму і тим самим одночасні богунісьєну*" [Аникович и др., 2007, с. 154]. Щодо останньої тези про одночасність молдовського левалуа і богунісьєну можна сперечатися.

Як бачимо з наведеного аналізу думок і суджень, єдиної точки зору щодо походження, культурної приналежності і хронології нижніх шарів Куличівки не існує. Єдине, що ні в кого не знаходить заперечення, то це наявність виразної серії трикутних вістер левалуа, виготовлених способом біпоздовжнього (біполярного) розщеплення пласко-випуклих ядрищ.

У питанні генетичних коренів цієї технології можемо вбачати кілька варіантів. Наприклад, автохтонний, що виростає на місцевому ґрунті пізніх левалуа-мустьєрських волино-подільських традицій. На наш погляд, такий варіант найбільш реалістичний і правдоподібний, але найменш обґрунтований. Є свідчення про знаходження підйомних середньопалеолітичних матеріалів на Волині з левалуазькою традицією (В. Савич), але їх інформативність мізерна. Водночас вони спонукають думати, що така левалуа-мустьрська основа на Волині існувала і проблема полягає лише в недостатньому польовому вивченні регіону. Прямий зв'язок Куличівки з культурними шарами Жорнова (В. П'ясецький) малоймовірний. Жорнів – насправді оріньякоїдна традиція, що існувала і розвивалася паралельно. Так само сумнівне, з наших позицій, генетичне поєднання "під однією стріхою" комплексу Радомишльської стоянки (М. Анікович), де цілком інша технологічна база.

Якщо ж поглянути на міграційний варіант появи "кременесьєну", то вимальовуються два шляхи просування цієї культури – з півдня, з долини Дністра, Дунаю і далі – з Близького Сходу, або з заходу – понад Карпати, через Моравську Браму із центральноєвропейського регіону (Брно-Богуніце, Странска Скала). Тут місцевий богунісьєн також пов'язується з Балканами і Близьким Сходом. За таким міграційним сценарієм виникає питання, чи вважати таку міграцію фактичним просуванням населення, чи це міграція традицій та ідей (типу контакту більярдних кульок).

З тих джерельних даних, якими ми володіємо сьогодні, перспективнішим до розгляду видається другий шлях – з Центральної Європи. І не виключено, що мігрували самі носії "постлевалуазьких вістрійних традицій", оскільки при міграції ідей ми спостерігали би різнонаправлений дифузійний вияв культури, що проявилося б у більшій кількості пам'яток у проміжку від центра (Богуніце) до периферії (Кременець). Можливий, правда, і зворотній шлях міграцій, якщо вважати центром "кременесьєн". Так чи інакше, але до сьогодні не виявлені територіально зв'язуючі ланки поміж цими "центрами" (ті ж фрагменти аналогів, які іноді наводяться з території Польщі, занадто непереконливі).

Інший напрям – з дністровського басейну – має суттєвий недолік у відсутності достатньо виразних аналогів у техніці розщеплення і типології (як це помітно у богуніце). У нижніх мустьєрських левалуазьких шарах Молодового (І і V), можна відшукати подібні трикутні левалуазькі вістря, але виготовлені вони за дископодібною технологією. Крім того, в дністровському левалуа-мустьє (включаючи і ІІІ-й шар Єзуполя) абсолютно відсутні кінцеві

скребки і різці, що не дозволяє поєднувати ці комплекси. За всіма ознаками на Поділлі мала би існувати "проміжна ланка" поміж Молодово і Куличівкою. Мабуть, вона існує. Ми згадували уже про підйомну колекцію Бережан V на Золотій Липі (власне посередині між вищезазначеними комплексами), яка має технічні і типологічні риси Богуніце-Куличівки. Колекція, однак, невелика, знайдена на вершині плато у розораних лесах на вапняковій основі, що виключає стратиграфію і можливість геологічного датування пам'ятки.

Отже, в генетичному аспекті Куличівка тісно пов'язана єдине з Богуніце, проте невідомо, з якого боку. В техніко-типологічному аспекті і стратиграфічно (місцями) нижні шари Куличівки виглядають архаїчнішими, більше наближеними до середнього палеоліту, тому не виключено, що традиція Богуніце походить з Кременця (така думка уже висловлювалася).

І дійсно, проаналізувавши головні техніко-типологічні особливості нуклеусів, знарядь та заготовок найнижчого – IV-го шару пам'ятки, автори підтверджують попередньо висловлений висновок про домінування загалом середньопалеолітичних традицій у цій індустрії. Головною культуровизначальною ознакою є видовжені левалуазькі трикутні вістря і низькі "загострені скребки" на відщепах з конкреційною кіркою, які у значній мірі є еволюційним продовженням середньопалеолітичних скребел. Конкретні прояви зв'язку Куличівка – Богуніце ще очікують свого вирішення.

На завершення необхідно звернути увагу на одному з найголовніших аспектів Куличівки – знаходження "в центрі" виходу на поверхню величезної кількості високоякісної крем'яної сировини – так званого волинського кременю, який з початком верхнього палеоліту почав відігравати роль "товару" чи обмінного продукту (численні свідчення знаходження волинського кременю в палеолітичних комплексах півдня і сходу України, Польщі і навіть Словачини). Тому ця територія з часом стала не лише звичайною поселенською зоною, але й своєрідним кремененосним Ельдорадо (за кременем, мабуть, ходили, як в Крим по сіль). Саме тому тут можна помітити суміш самих різних культурних традицій і впливів, занесених, можливо, здалеку (богунісьєн та оріньяк, за В. Савичем і М. Аніковичем, спостерігається тут навіть в комплексі І-го шару, який, за І. Івановою, датується алерьодським часом). Саме тому в цьому регіоні спостерігаються найбагатші пам'ятки світу – у Куличівці на неповністю ще розкопаній площі виявлено понад 600 тис. кременів. Розщеплений палеолітично-неолітичний кремінь "розсіяний" на усіх більш-менш зручних мисах та вершинах плато Кременецьких гір (недаремно місто і гірський масив названі саме так). Розвідки О. Цинкаловського, М. Островського, В. Савича, авторів абсолютно підтверджують ці спостереження.

Отже, ця особливість – величезне багатство кременю – наклала відбиток на всі сторони життя і господарства місцевих поселенців, вона ж стала причиною того, що Куличівка (фактично усі шари) була майстернею, можливо, багатофазового, сезонного, "міграційного" заселення з метою поповнення необхідної базової сировини. У потужній соліфлюкційній післядубнівській пачці відкладів неможливо вичленити окремі горизонти заселення (їх могло бути дуже багато), навіть за наявними рештками вогнищ. Усі кремені і дуже зруйновані кісткові рештки фактично "плавають" у цьому соліфлюкційному тісті, тому виділення культурних шарів пам'ятки досить проблематичне – на більшій території це геологічно-гіпсометричні рівні знаходження артефактів у профілі. Таким чином, аналізована нами колекція найнижчого IV-го шару може відображати перший етап заселення пагорба Куличівки у фазі дубнівського (штілфрід В, брянського) інтерстадіалу, що відповідає OIS–3, та .початку холодного періоду середнього вюрму (пленігляціалу).

ЛІТЕРАТУРА

Аникович М. В.

1991 Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы // Автореф. дис. ... док. ист. наук. – Санкт-Петербург. – 40 с.

1994 Основные принципы хронологии и периодизации верхнего палеолита Европы // Археологические вести. – Санкт-Петербург. – № 3. – С. 144–157.

1999 Начальная пора верхнего палеолита Восточной Европы // Stratum plus. Культурная антропология. Археология. – Кишинев. – С. 11–30.

Аникович М. В., Анисюткин Н. К., Вишняцкий Л. Б.

2007 Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту Евразии. – Санкт-Петербург. – 335с.

Аникович М. В., Вишняцкий Л. Б.

2007 Общие проблемы хронологи ранней поры верхнего палео лита Евразии // Аникович М. В., Анисюткин Н. К., Вишняцкий Л. Б. Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту Евразии. – Санкт-Петербург. – С. 29–34.

Богуцкий А. Б., Савич В. П., Татаринов К. А.

1974 Природа и развитие первобытного общества на территории Юго-Западной Волыни // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. – Москва: Наука. – С. 143–148.

Богуцький А, Ситник О.

2001 Польові дослідження верхньопалеолітичної стоянки Куличівка у Кременці // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – Львів. – Вип. 28. – С. 225–238.

Вишняцкий Л. Б.

2008 Культурная динамика в середине позднего плейстоцена и причині верхнепалеолитической революции. – Санкт-Петербург. – 250 с.

Гиря Е. Ю.

1997 Технологический анализ каменных индустрий. – Санкт-Петербург. – Ч. 2. – 198 с.

Демиденко Ю. Э., Усик В. И.

1990 Техника леваллуа в позднем палеолите // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей). Тезисы докладов юбилейной конференции. – Херсон. – Ч. 1. – С. 4–6.

Иванова И. К., Ренгартен Н. В.

1975 Материалы к геологии и палеогеографии палеолитической стоянки Куличивка (Тернопольская область УССР) // БКЧП. – Москва: Наука. – № 44. – С. 52–68.

Коен В., Степанчук В.

1999 Вариабельность перехода от среднего к верхнему палеолиту: новые данные из Восточной Европы // Stratum plus. Культурная антропология. Археология. – Кишинев. – С. 31–53.

Коен В. Ю., Степанчук В. М.

2001 Переход от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе: проблемы таксономии и хроностратиграфии // Vita antiqua. – К. – № 3–4. – С. 78–107.

Коропецький Р.

2004 Верхньопалеолітична пам’ятка Кременець I (Куличівка). Проблеми виділення та інтерпретації культурних шарів // АДЛУ. – Вип. 7. – С. 339–375.

2005 Пам’ятка Кременець I у дослідженнях В. Савича (1968–1989) // АДЛУ. – Вип. 8. – С. 237–264.

2006 Проблеми дослідження пізньопалеолітичного культурного шару I Куличівки // АДЛУ. – Вип. 9. – С. 179–192.

Пастернак С. І.

1959 Біостратиграфія крейдових відкладів Волино-Подільської плити. – К.: В-во АН УРСР.

Рогачев А., Аникович М.

1984 Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. – Москва. – С. 161–347 (про Куличівку С. 173–175 та 198).

Рудинський М. Я.

1952 Дубно-Кременецька палеолітична експедиція // АП УРСР. – К. – Т. IV. – С. 143–154.

Савич В. П.

1980 Звіт про роботу Палеолітичного загону Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1979 р. – Львів.

1986 Звіт про роботу Волино-Подільської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР 1984–1985 роки. – Львів. – 160 с.

1987 Звіт про роботу Тернопільської госпдоговірної обласної археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР за 1986 р. – Львів.

1995 Підсумки досліджень пізньопалеолітичних поселень Куличівки у м. Кременці // МДАПВ. – Вип. 6. – Львів. – С. 22–31.

1975 Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. – К. – 136 с.

1975a Позднепалеолитические поселения на горе Куличивка в г. Кременец (Тернопольская область УССР) // БКЧП. – Москва: Наука. – № 44. – С. 41–51.
1986a Исследования Кулычивки в г. Кременец // АО 1984 года. – Москва. – С. 301–302.
1987a Поздний палеолит Волыни // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Каменный век). – К. – С. 43–65.

Ситник О. С.
1996 Шлях розвитку левалуазьких індустрій в Україні // Археологеский альманах. – Донецк. – № 5. – С. 75–84.
1998 Володимир Савич – дослідник палеоліту Куличівки // Постаті української археології. МДАПВ. – Львів. – Вип. 7. – С. 28–30.
2000a Середній палеоліт Поділля. – Львів. – 369 с.
2005 Звіт про археологічні дослідження Палеолітичної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 2004 р. Розкопки багатошарової палеолітичної стоянки Єзупіль I, верхньопалеолітичних стоянок Галич I та Галич II, розвідкові дослідження палеолітичних пам'яток Буглів V, Кременець I (Куличівка). – Львів. – 180 с.

Ситник О., Богуцький А., Коропецький Р., Кулаковська Л., Женест Ж-М., Меньян Л., Езартс П.
2007 Нові польові дослідження Куличівки // МДАПВ. – Львів. – Вип. 11. – С. 180–215.

Тостевин Г.
2000 Это случилось дважды: Межрегиональная диффузия в центральной Европе, Восточной Европе и Леванте в период от 60 до 30 тысяч лет назад // Stratum plus. Культурная антропология. Археология. – Кишинев. – С. 216–235.

Черныш А. П.
1987 Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда. – М.: Наука. – С. 7–93.

Cyncalowski A.
1961 Materjaly do pradzejow Wolynja i Polesia Wolynskiego. – Warszawa. – 302 s.

Demidenko Y., Usik V.
1993 The problem of changes in Levalloise Technique during the Technological Transition from the Middle to Upper Paleolithic // Paleorient 19 (2). – P. 5–15.
1993a On the Levallois technique in the Upper Palaeolithic. Actes du XII-me Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques. Bratislava, 1–7 September 1991. – Bratislava. – P. 239–242.

Geneste G-M., Meignen L., Plisson H., Koulakovskaya L., Sytnik O.
1999 L'industrie lithique des niveaux inferieurs de Koulytchivka (Kremieniec) Ukraine // Современные эксперементально-трасологические и технико-технологические разработки в археологии. Первые семеновские чтения. Тезисы докладов международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Сергея Аристарховича Семенова. – Санкт-Петербург. – С. 153–154.

Kozłowski J. K.
2004 Early Upper Paleolithic Backed Blade Industries in Central and Eastern Europe // The early Upper Paleolithic beyond Western Europe. – Berkeley–Los Angeles–London. – P. 14–29.

Meignen L., Geneste J. M., Koulakovskaia L., Sytnik O.
2000 Lithic production in the lover layer of Koulichivka (Krzemieniec, Western Ukraine) and its plase in the Middle/Upper Paleolithic transition in Eastern Europe // 65th Annual Meeting of the Society for American Archaeology. – Philadelphie, avril. – P. 1–24.

Meignen L., Geneste J. M., Koulakovskaia L., Sytnik O.
2004 Koulichivka and its place in the Middle-Upper Paleolithic transition in Eastern Europe // The early Upper Paleolithic beyond Western Europe. – Berkeley–Los Angeles–London. – P. 50–63.

Samsonowicz J.
1938 O stratygrafii i tektowce utworów dewońskich na Wolyniu // Sprawozdanie Tow.Nauk. – Zesz. 2. – Lwów.

Škrdla P.
1994 Rekonstrukce paleolitických technologii na Stránské Skále // Pravěk. – NR 4. – S. 5–15.
2000 Technologie opracováni kamene v paleoliti // Pravěk. Nová řada 9/1999. – Brno. – S. 7–18.

Škrdla P., Tostevin G.
2005 Brno-Bohunice, analýza materiálu z výzkumu w roce 2002 // Přehled výzkumů. – T. 46. – Brno. – S. 25 – 46.

Stepanchuk V., Cohen V.
1999 Late Middle and Early Upper Paleolithic Evidence from the East European Plain and Caucasus: A New Look at Variability, Interactions, And Transitions // Journal of World Prehistory. – Vol. 13. – № 3. – P. 265–317.
2000–2001 The Kremenecian, a middle to upper Paleolithic transitional industry in the Western Ukraine (Preliminary results of typological and technological reevaluation of the Kulychivka layer III industry) // Prehistoire Européene. – Vol. 16–17. – P. 75–110.
Svoboda J. A.
2004 Continuities, discontinuities, and Interactions in Early Upper Paleolithic Technologies: A view from the Mirrle Danube // The early Upper Paleolithic beyond Western Europe. – Berkeley–Los Angeles–London. – P. 30–49.
2002 Starý paleolit // Paleolit Morawy a Slezska. – Brno. – S. 101–158.
Svoboda J., Skrdla P.
1995 The Bohunician Technology // The Definition and interpretation of Levallois Technology. Monographs in World Archeology. – No. 23. – S. 429–438.
Valoch K.
1996 Le paléolithique et Tchéquie et en Slovaquie // Préhistoire d'Europe. – No. 3. – P. 73–95.
2008 Brno-Bohunice, eponymous bohunisian site: new data, new ideas // Man – Millenia – Environment. – Warsaw. – P. 225–235.
Vishnyatsky L.B. and Nehoroshev P.E.
2004 The Beginning of the Russian Plain // The early Upper Paleolithic beyond Western Europe. – Berkeley–Los Angeles–London. – P. 80–96.

Oleksandr SYTNYK,
Ruslan KOROPETS'KYI

PALEOLITHIC SITE KOULYCHIVKA: CULTURAL LAYER IV

General issues of cultural interpretation of lowest Paleolithic layer IV of site Koulychivka are presented at this article. This layer is most problematic of all cultural horizons of this site, because not only its chronological position or cultural definition but even possibility of its distinguishing is still under discussion. Author's conclusions are based on data obtained during excavations of the site carried out in 1984 (by V. Savych), 2004 (by O. Sytnyk) and on new analysis of previously collected flint materials.

From genetic view Koulychivka is connected only with Bohunice industry, but some differentia take place. In technical-typological aspect, lower layers of Koulychivka looks more archaic, close to Middle Paleolithic. Moreover, Middle Paleolithic features dominate here. It is possible, that Kremenets' industry was a predecessor for Bohunice one (such hypothesis was expressed by other authors before). Important feature of this site – enormous riches of flint – influenced life and economy of local settlers, and became a reason, why Koulychivka (actually all layers) became a workshop. It had probably seasonal, "migratory" character with the purpose of collection of necessary raw material. Thus, the collection of lowest layer IV can represents the first stage of settling of Koulychivka hill during the phase of Dubno (Shtilfrid B, Briansk) interstadial – OIS–3, and beginning of cold period of middle Wurm (Pleniglacial).